

Б.А. КОШАНОВ

КАРАКАЛПАКСТАН ТАРМЇЇХНАМАСИ

ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ
БИЛИМЛЕНДИРИУ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АГЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Б. А. Қошанов

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН

ТАРИЙҲНАМАСЫ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

Қарақалпақ Республикасының Ғылым және
Техника Министрлігінің 2015-жылғы 1-сентябрь
қарарымен берілген ҒТД/15/100-Қ

УОК 94:(575.172)
КБК 63.3 (5у-6К-2)
К—84

Б.А.Кошанов. Каракалпакстан тарихнамасы.
(Ең жаңа дәуір). Оқыу қолданба — Некис:
«Билім», 2016. 76 бет.

УОК 94:(575.172)
КБК 63.3 (5у-6К-2)
К—84

Оқыу қолданба жоқары оқыу орындары тарих факультети студенттери ушын арналған болып, онда XX есир басларынан хазирги күндерге шекемги Каракалпакстан тарихы илимпазлар тәрешинен қалай изерлени, қандай тарихый концепциялардын үстемлик еткени, ферезисизлик шарапаты менен қандай темалардын сәўделене баслағаны туўралы сөз этиледи.

Пиқир билдириўши:

Р. Ж. Уразбаева — тарих илимлеринин докторы.

Бердақ ағынлары Карақалпак мәмлкетлик университети Илимий-методикалык Кенеси мажлисинин 02.12.2015-жыл 3-санлы баяннамасы менен тастыйықланған хәм баспаға усынылған.

ISBN 978-9943-4432-1-1

© Б. А. Кошанов, 2016
© «Билім» баспасы, 2016

1. Тарих хәм тарихнама хакында түсиник.
2. Пәннин предмети, максети, уазыйналары.
3. Каракалпакстаннын ең жаңа дәуирдеги тарихнамасы бойынша мийнетлер.

Әдебиятлар:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Ташкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юсак маънавийт — енгилмас куч. Ташкент, 2010.
3. Каракалпакстан жана тарихы. Каракалпакстан XIX есирдин екинши ярымынан XXI есирге шекем. Некис, 2003.
4. Камалов С. К. Каракалпаклардын халык болып келипlesiуи хәм онын мемлекетлиги тарихынан. Некис, 2001.
5. Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // «Вестник ККОАНРУ», 1996, № 2.

Тарих — бул адамзат өмиринин айнасы, өтмиши менен келешети, былайынша караганда хәр адам баласынын басқан изинин бағдары деп түсиниў мүмкин. Тарих — бул муғаллим, тарих — бул төрбияшы, тарих — бул миллий идеология дерети, тарих — бул дастан. «Тарихты умытқан халық, жәмийет өз жолын жоғалтады. Бундай халық хәм жәмийеттин келешети жоқ»¹.

Белгилги грек данышпандарынын бири: «Хариптин басы елип, оннан кейин — тарих. Ең дөслеп сөз үйрен, ол сени туткил дунья менен байланыстырады. Оннан кейин тарихты үйрен. Ол саран ким жақсы, ким жаман, ким хак, ким нахак екенлигин таныстырады» — деп жазған екен.

Тарих — бул адамзаттын қарым-қатнастарынын түп төркинлери ғана емес, бәлки нешше миллион жыллык адамзат өмиринин

¹ Каримов И.А. Она юрлимиз бахту икболги ва буок келажати йутиди хизмет кишиш — энг олий сөөлагтир. — Ташкент: «Узбекистон», 2015. — 107-бет.

тежирийбелери. Сол тежирийбелерди акыл төрөнимизге салып толук аңлаган жагдайларда гана биз хеш кандай ашкынтууну тууры жолды тандап алган боламыз.

Өйткени ата-бабалардын тежирийбелеринен улакта калган адам хэмме уякыт адасалы. Олар бул жолдын басын да, ортасын да басып ушын да өтмиштеги тарыхымызды үйрениүимиз керек.

Тарих — тек тежирийбе гана эмес, сонун менен бирликте адамларды рууландырыушы куш.

Өзбекистан Республикасы Президентти И. А. Каримов «Тарихый еслеүсиз келешек жок» мийнетинде «өз тарихын билген, оннан рууухый куш алатуугын халыкты жениу мүмкин эмес экен, биз хакыйкый тарихымызды тиклеүимиз, халкымызды, миллетимизди өне сол тарих пенен куралландырыуымыз керек. Тарих пенен куралландырыу, және бир рет куралландырыуымыз зорур» деген еди. 1996-жылдын 16-декабринде Өзбекистан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Өзбекистаннын жаңа тарихын таярлау хэм баспадан шыгаруу хаккында» 445-санлы карары, 1997-жылдын 24-февралында Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңесинин 45/2 санлы «Каракалпакстаннын жаңа тарихын таярлау хэм баспадан шыгаруу хаккында» карары кабыл етилди.

Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңесинин «Каракалпакстаннын жаңа тарихын таярлау хэм баспадан шыгаруу хаккында» карарында:

«Бизин халкымыздын өтмининде миллет тегдирине байланысты тарихый кубылыстарды терен илимий изерлеу хэм оны дурыс сөүлөнцириу;

Каракалпакстаннын жаңа тарихын жазганда тарихый баскылдар хэм социалык-сисий прогресс — бул үзиксиз кубылыс экенин есапка алгу, тарихыйлык хэм мийраслык тийкарларга сүйениу;

Каракалпакстан халкынын уллы тарихый мийраска ийе экенин хэм улыума инсаныйлык кедириятларга ылайыкты улес кооканын тен ага отырып, мемлекетлик куралыстын өзине тен дестурлери хэм пикирлердин және оларга көз-караслардын өзгештиклерин есапка алгу;

Каракалпакстаннын жаңа тарихынын хер бир бөлимин хэм бабын жазганда бир төрөплемети субъектив көз-караска жол коймау хэм бирден-бир изерлеу усулын саклау;

4

Каракалпакстаннын тарихына байланысты уякыларды сөүлөнциригенде Каракалпакстаннын тарихый әйемги Туран жери хэм Туркстан тарихынын ажыралмас курам бөлеги болып табылатуугынын есапка алгу;

Каракалпакстаннын тарихы дуньянын хер кылды аймактарында жуз бөрген социалык-тарихый уякыларга, сондай-ак, жер жузимилик прогрессив кубылысларга хэм олардын бир-бирине тесир жасауына тыгыз байланысты экенин есапка алгу;

Изертлеулер жүргизгенде коммунисттик-болшевиеттик идеологиянын катыш калган пикирлерине хэм өтмишти бурмалауға жол коймау, тарихый уякыларды дурыс бахалау;

Жасларда миллий ферезисизлик идеялар, Уаганды сүйүшпилик, азаматлык хэм улыума инсаныйлык кедириятларды келтирестириуде тарих илими хэм пененин әхмийетине дыккат аударуу» инабатка алыныс деп белгиленди.

Халкымыздын хэм мемлекетимиздин әйемги өтмиши хэм жакын тарихына деген кызыгылушылыгын есапка ала отырып 2000-жылгы «Узбекистоннинг янги тарихи, 1-3 китоб», 2003-жылгы «Каракалпакстаннын жаңа тарихы. Каракалпакстан XIX әсирдин екинши ярымынан XXI әсирге шекем» академиялык монографиялар баспадан шыгарылды. 2001-жылгы академик С.К. Камаловтын «Каракалпаклардын халык болып келипlesiуи хэм онын мемлекетлети тарихынан» китабы республикалык Бердак аяндагы сыйлыкты алуға миясар болды. М.Мамбетуллаев, М.Төрөбеков, О.Юсуповлардын «Каракалпакстан тарихы» китабы, Б.А.Кошанов хэм Т.А.Аметовтын «Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан» китабы баспадан шыгарылды. Әлбетте, олар халкымыз тарихын үйрениуде хэм толуктырып барыуда үлкен әхмийетке ийе.

Халкымыздын миллий өзлгитин аңлауы барысында онын хакыйкый тарихын, мукаллес кедириятларын, ата-бабаларымыздын мийрасларын билгүге кызыгылушылыгы күшейди.

Өзликти аңлау, ен алды менен өтмишти үйрениуден, тарихка зарурлик сезилден басаналы. Хакыйкатында да, өзин аңлап атырган, өзин түсинип атырган хер бир адам кандай шанаракта дуньяга келпени, өз әуладларынын кимлер болганын, ата-бабалары нелер менен шуғылланганын хэм кандай өмир сүргенин ойлап, билшп алуға хәрекет етеди. Олардын пазыйлетлери хэм мийраслары менен мактанып жасайды.

5

Өзинин несилин билгү, келип шыгыуын үйрениү кисинин турмыста аманат ямаса тосыннан еместигин түсиниүге ижанийат береди. Сонын менен бирге, агирап, кенислик өзин коршаган орталык-өлөм хаккында ой жууыртады.

Хакыйкатында да, өлөмди изертлеү пикирлеуимизди байыткыдын, дуньяга көз-карасымызды кеңейтүүдүн бирден-бир жолы. Өлөмди андау сезими инсаннын өзлгнн андауға, өзлгнн түсиниүге, өлөм хэм адам хаккында ойлауға ийтермелеүши шексиз күдирет. Ол уллуьма инсанга тен болган өзлгкти хэм еркти оятатууын карамаглы күш. Биз өлөмди каншелди дөрежелге кен хэм терен түсинсек, инсан хэм инсанийат өлөмине соншелди көп кызыгмаыз хэм түсиниүге, менисин андауға, инсан хэм турмыс, инсанийат хэм табият арасындагы мүнөснбетлерди үйрениүге, кулласы, инсанийат тарийхы менен кызыгыуға хәрекет етөмиз.

Биз өтмиште жасамауымыз, оны текирарламауымыз, керисинше үйрениуимиз, изертлеуимиз хэм анык жууьмактарга келип жасауымыз керек. Мине, усы жууьмактар тийкарында келешегимизди белгилеуимиз, өзимизди де, жәмийетти де руухый жагтан камадатка жеткириуимиз даркар. Биз өтмишти тиксеү, тарийхый хакыйкатлыкты өз орнына койуу аркалы пикирлеуимизди байытмаыз, түсиниктеримизди кеңейтемиз, өмир философиясы аркалы реформалар философиясын, реформалардын менисин андай баслаимыз. Натийжде, өзимизди өзимиз ашамыз, өзимизди өзимиз жаналаимыз. Ең акырында мине усы процес аркалы жәмийетти жаналаимыз. Онын мазмунын байытмаыз.

Биз өтмишти тиксеү, тарийхый хакыйкатлыкты өз орнына койуу аркалы дуньяга көз-карасымызды, пикирлеуимизди байытмаыз, усы аркалы демократиялык, пукаралык, еркин жәмийетти жаналаимыз.

Биз Уатанымыз тарийхы хэм халыктын өтмишин үйрениу аркалы бүтгнн күни өзимиздин жууапкершилик сезимлеримизди келипчестиремиз. Рауажлануудын жана дөуири босагасында турганымызды хэм халкымыздын улгы келешегине тийкар салтууға жууапкер екенлигимизди, катнасгымыздын бар екенлигин түсине баслаимыз. Және бир хакыйкатлык бар: өтмиш өзнн аюлаганга гана хызмет етүү, келешек болса онын хакыйкый дөретүүлшлерине гана тийисли екенлигин түсиниуимиз керек. Өтмиш уакытлар, тарийхый хәдйиселер бүтгнн жууьмактарымызды айлыгтастырады, ертенги күнимиздин, режелеримиздин тийкарын хэм хакыйкатын көрсетип береди. Мине, усы көз-карастан биз бүтгн тарийхты изертлеу хэм

тарийхтаныудавы жылнамышлык, курак сөнелер, байлау илгелеринен туткилшпей кутулыуымыз даркар.

Тарийх — пикирлеуднн жемиси. Өтмишимизде жүз берген хәр бир хәдйисе белгили дөрежелети руухый, жәмийетлик-снсий орталык тесиринде жүз берген. Демек, оған нәзер салганда уакыялардын негизинде мени, философия, руухыят, сиясат, экономика, айта берсек хәр бир дөуирдин өзине ылайык саудаты хэм айбаты, кууанышы менен төшүүшлери кезге бир пүтүн халатта көринсин. Санамызга беккем орналасып алсын. Өне сонда гана инсаннын пикирлеуинө, өтмишти елселетип, келешекти акыл күши менен белгилеуге жердем береди. Тарийх — пикирлеуднн жемиси екенлиги хэм үлкен төрбияшы, жокары пазыйлет екенлиги мине усынын менен белгиленеди.

Хакыйкый тарийхты билгү жәмийетимиздин хәр бир пукара-сынын, әсиресе жас аўлаттын өмирде өз жолын тандап алыуына, бүтгннн турмысымыздын кәдирине жетиуине хэм келешегин аныктап алыуына жердем береди.

Фәресезликке ерисиуимиз бенен халкымыздын өзлгнн танууды хэм билгү мүмкиншилгитимиздин пайда болууды, тарийхка болган кызыгыушылыкты күшейтип бизин ой-өрисимизди кеңейтүү хэм халкымыздын халык болууында, өз аты менен рауажлануу жолында жанын пиле еткен бабаларымыз хаккында билимимизди терендетиу нызамлы кубылыс болып есапланады. Фәресезликке ерисиуднн кыйын жылтарын билмей турып, дөслег тарийх аркалы басып өткен жолларымызды, азатлык улшын гүрескен ата-бабаларымыздын кахарманлығын билгүимиз керек. Хәр бир аўлад өзлгнн билгү аркалы, өзинин аўладларынын, ата-бабаларынын кандай өмир сүргенин билгүге хәрекет етеди. Олардын кәдлдеран мифраслары аркалы мактанып сезиминде жасайды. Сонлыктан да, бүтгнн күни хәр төрепелеме жетик, билимли, укылы, жәмийетте өзинин орнын таба билеугын саламат аўлатты төрбиялап жетилистириу ахмийетли уазыпталардын бири болып есапланады. Себеби, елимиздин, халкымыздын келешегин, күдиретин, өзинин туулыгы ескен жерин, Уатанын хәр кандай сезимлерден үстем коатугын инсанлар гана коргайтууыныгы сөзсиз. Усы тийкарда оларды келешекке төрбиялау үлкен жууапкершиликти уазыйпа болып табылады.

Биз Уатанымыздын тарийхын үйрениу аркалы бүтгнн күннин жууапкершиликти уазыйпаларын келипчестиремиз. Сонлыктан да, ел баскарган бабаларымыздын ерлиги, дананык сөзлери, ел баскаруу тәжирийбелери өсип киятырган аўлатты төрбиялаудагы әхмийети

үлкен. Президентимиз И.А.Каримов Түркістан газетасы хабаршысы сорауларына берген жауабында «Ұаған, миллет тәлдіри шешилугытн унамсыз кубылыстарда тууры жолды танлап ата биліу ушын ен алды менен тарихты хэм турмыстың ашы-лушысыын биліу керек екен. Тарих инсаннын көзин ашды екен. Сонда көп кәтегердин алдын алтуға мүмкин болады екен» деп көрсеткен еди. Демек, хакыйкый тарихымызды биліу арқалы, келешетимизди таңлап алтуға болады. Онын ушын жәмийетимизде жасап атырган хәр бир пұқара өзинин уағанынтың тарихына жууанкершилик пенен қарау керек. Усындай инсандар ғана өзинин туулыгы өскен жеринин кәдир-қымбатын, Ұаған түсинигинин терең әхмийетин түсиниу арқалы, туулыгы өскен жерди қандай кәуіп-кәтер болған жағдайда да қорғау зәрүрлігін түсинеди. Бундай инсандар, тарихый шахелар Орта Азия аймағында, сондай-ақ, қарақалпақ халқының тарихында да кәлтәпт ушырасалы.

Тарихқа нәзер салып қарасақ хәр бир халық өзинин тарихын-да халық ушын пана болған батырлары хэм данышпанлары менен белгилі болған. Халық арасында олар хакында кәлтәген аңыз, әһсаналар, қосық, дәстанлар дәретилип мәдени тармыстың да рауаж-дануына үлес қосқан. Олардың ел-жұрт алдындагы усындай хәр төртпәме хызметтери өсип қиятырган кәлешек әуладты тәрбиялауда әхмийети үлкен болып ата-бабаларымызға болған, тууылған жерине, улыума халқына деген мақтанш сезимлерин оятқан. Өзинин перзенттерин халқының кәлешеге ушын тәрбиялауда бабаларынтың тарихын тийқарғы құрал ретинде пайдаланған. Сонын ушын да тарихымызда из қалдырган Асан қайғы, Амангелди, Сасық бий, Оразан батыр, Есенгелди, Маман, Айдоғ, Ерназар Алақөз, Ережеп бий сыяқты ели ушын түрескен батыр дана бабаларымыз, Беруний, Бердақ, Әжинияз сыяқты илим мәдениетімызға үлес қосқан ири тулғалар өсип шыққан.

Сонин менен қатар, халқымыз тарихын үйреніудегі әхмийетли ұазыйпадарымыздың бири суверенли Қарақалпақстан Республикасын-да парадатшылықты, адам хуқықларын хэм халықлар еркинлигін, олардын социал-экономикалық хэм мәдени тармыс абаданлыгын тәмийнпейтугын демократиялық жәмийет дүзиу және де усы жәмийетти қорғайтугын хэм дүзетугын күшли демократиялық хуқыкый мәмлкет керек екенлигін үйреніуимиз хэм оған өз үлесгеримизди қосыуымыз тийис болады.

Өзбекістан Республикасы Президенті Ислам Каримов тарихын алымдарға халықтың кәлтәп шығуы хэм мәмлкетшиликтин қәлиплесіуі, онын рауажлануы басқыллары хакында илимий жақ-тан дәлиленген тарихты жаратқуды баслы ұазыйпа етип қойды. Сонлықтан да, Қарақалпақстан тарихын үйреніуде төмендеги мәселелерге әхмийет беруі зәрүрли.

Қарақалпақстан халықтары ен әйемти халықлардан болып, олар жер жүзи мәдениетинде өзине тән хэм қайталап болмайтугын тарихына ийе. Халқымыздың тарихынтың беттерин ашып қарасақ, биз оннан адамлар ушын, әсиресе жаслар ушын суу менен хауа қандай керек болса, тап сондай керек болған пағриотлық хэм интернационалық, қахарманлық хэм мийнет сүйиушилик, адамгер-шилик хэм елөп-иқрамлылық, дослық хэм ауызбіршилик, хакыйқатлық хэм мийрим-шәпәетлик, мәдениетлілық хэм киши-пейлишилик идеяларын көремиз.

Халқымыздың бай тарихый тәжірибеси хәзирги хэм кәлешек-теги социал-экономикалық, сиясий хэм мәдени рауажлануы ұазый-падарын дұрыс белгилеу хэм анықлауда үлкен әхмийетке ийе. Сонын ушын да ата-бабаларымыз «өтмининди бил, хәш болмаса жети атанды бил» деп нәсият еткен. Бұл жаслар ушын қарыз хэм парыз болған.

Ең жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәни:

Бириншиден, пән сыпатында өзинин пүткіл дыққат игибарын өтмиш хэм хәзирги заманға қараталы, оннан сабақ бөреді, жуумақ шығаралы, ата-бабаларымыздың яднамала қалған турмыс-тәрзин, олар жаратқан мәдени, рухый кәдриятларын үйренеди.

Екиншиден, ен жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәни, басқа жәмийеттик пәнилерге қарағанда анық пән болып табылады. Тарихый уақы хэм хәдийселер қатан анықлықта, дәуір избе-излигинде — хронологиялық тийқарда үйрениледи.

Үчиншиден, ен жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәни өтмиште социаллық-экономикалық турмыс аухалы, рауажлануы хэм дағдарысының себеп хэм ақыбеттерин үйренеди, олардан кәлешек ушын сабақ хэм жуумақ шығаралы. Бұл болса, әуладлар ушын бағларлама болады.

Төртиншиден, ен жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәни көп қырлы хэм хәр түрли кәсийетке ийе. Ол жәмийет рауажлануы хэм дағдарыстарынтың тек бир төрепин ғана емес, балки онын хәмкә төреттерин бир-бирине байланыста, бир пүтінликте үйренеди.

Ен жана дөүир Каракалпакстан тарийхнамасы пөнинин методологиялык принциптери төмендегилерден ибарат:

* тарийхый хөдийсе хэм Ұакыятларды, хужжет хэм фактлерди илимий объективиллик пенен тууры үйрениу хэм талкылау;

* тарийхты миллийлик хэм ултыума инсаныйлык принциптери тийкарында үйрениу хэм талкылау;

* тарийхты хакыйкый объективлик, тарийхкый-философиялык логикалык негизде үйрениу хэм жазуу;

* тарийхка миллий хэм ултыума инсаныйлык яднама хэм кәдирият сыпатында хурмет етиу хэм итибарлы болуу;

* халык, уллы мәмлекет ғайраткерлери хэм басшылары, тағатлы хэм көбилетли, пидайы хэм қахарман адамлардын тарийхта туткан орнына айрыкша итибар беруу;

* тарийхый Ұакыя хэм хөдийсе, хужжет хэм фактлердин тууры хэм нагуурылыгын аныклайда тарийхый-талкылау усылына әмел етиу;

* тарийхты илимий-дәретийүшлилик пенен сезиу, критикалык негизде үйрениу;

* тарийхты үйрениуде мийраслык хэм өз-ара байланыс, ең әхмийетлиси, логикаға әмел етиу.

Тарийхты кандай болса, сондайлыгыныша үйрениу керек деген түсиник үстемлик етпей зерур.

Президентимиз Ислам Каримовтың тарийх илимине байланысты теория хэм талиматлары, методологиялык принциптеринин әхмийети үлкен. Жұртбасшымыз Ислам Каримов тарийхтын ең муқаддес миллий хэм ултыума инсаный яднама хэм кәдирият екенлигин билдирип, «тарийхый еслеуимз келешек жок», «өзикти анлау тарийхты билшуден басланады», «тарийх — халык рухыйлыгынын тийкары» деген терен философиялык пикирлерди алдыға сурди.

Жұртбасшымыз айтканындай, «негизинше тарийх хэм философия логикалык рәуиште бир-бирин толтыратуғын, раўажлануу процесслери хаккында бир пүттин түсиник беретугын, ак-карадан парькылауда тийкар болатуғын пенлер».

Ен жана дөүир Каракалпакстан тарийхнамасы пөни алдында турған тийкары Ұазыйналар төмендегилерден ибарат.

Бириншиден, кәниге тарийхшы кадрларға терен миллий хэм ултыума инсаный, тарийхый, идеялык, сиясий, илимий-теориялык дуньяға көз-карасты синдириу, усы мақсет жолында тарийх илимин кен үйретиу.

Екиншиден, инсанда миллий ой-пикир, мақтаншы хэм өзликти, миллий хужжан хэм ултыума инсаный көмилликти тәрбийлау.

Үчиншиден, Ұатанды сүйүшлилик хэм ескерий ерликти, Ұатанға салыктықты тәрбийлау.

Төртиншиден, миллий хэм тарийхый кәдириятларды асырап-абайлау рухын синдириу, оларда жоқары психологиялык пазыйлетлерди тәрбийлау.

Бесиншиден, Ұатан хэм халык, миллет, ата-ана, перзент, тебйит хэм жәмийет алдындағы муқаддес Миннетлерин терен сезиу хэм оларға салыктык рухында тәрбийлау.

Тарийхнама — беринен бурын тарийхты илимий билшү тарийхы есапланады. Раўажлануудағы ең жана дөүир Каракалпакстан тарийхнамасы илими усы пәннин предметти есапланады.

Турмыс тарийх илимине көшпеген сорауларды усынвуға толык хужыкы, тарийх илими болса турмыстың усы сорауларына жууап беруи тийес. Деген менен, усы сорауларға жууап беруи ушын жақын өтмишти изертлегенде хәр сағары ең жана тарийх дәуиринин деслепки жылларынан баслап жанадан жазыу керек емес, яғный презентизм идеясына сөйкес хәр бир аўлад өзлери ушын жана тарийх жазыуы тийес емес, оны өзлеринин тапаптарына сөйкес өзертпуге болмайды.

Тарийхшы тарийх илиминин бурынғы дәуирлеринде жәмлеген белгили материалға ийе болып, бул материал фактлер, концепциялар хэм жуўмақлардан ибарат болады. Оларды толык түрде бийкарламай, ишиндеги әхмийетли концепциялар хэм жуўмақларды сактап қалуу керек. Мысалы, екннши жер жүзлик урыс дәуириндеги тарийхый Ұакыялар хэм жуўмақлар хәзирги күнде де өзинин әхмийетин жойтқан жок. Жәмийетшлик хәзирги күн талабынан келип шығып өзинин жақын өтмишине сайланды түрде қызығатугынын умыптауымыз керек.

Сондай-ак, жанадан пайда болған машқалалар тарийх илиминде терен өзгерислерге алып келеди, жана тараулар пайда болады, басқа пенлер менен байланыс күшейеди. Мысалы, экология тарийхы, экономикалык тарийх, сиясий тарийх, социология хэм тағы басқалар.

Машқалалардын көпшиги хэм кенейиуи тарийх илиминин тарийхый дереклеринин кенейиуине алып келеди. Ен жана дөүир Каракалпакстан тарийхнамасын изертлегенде тарийхый дереклердин көшпигин алап өтемиз, бул көшпикте биз алғасып кетиуимиз де мүмкин. Сондықтан, тарийхый дереклер жағдайы, олардын

Уақыяларды объектив түрде сәулелендіріуи әхмийетли фактор есаптаналы, себеби тарихи илими конкрет илим есаптаналы. Тарихи илиминин жуумактары хэм концепциялары қалаң изертленген мағылуьмат нетизинде пайда болалы. Сонын ұшын, тарихиый фактти терен салыстырып анығына жетуимиз керек.

Ен жана дәуир Каракалпакстан тарихнамасы пәнинин *максетли* — усы дәуирде болып өткен тарихиый процеслер хэм кубылыстарды тарихиыйлардын изертлеуи, олардын бахалауы хэм концепцияларын терен талкылаудан ибарат. Концепцияларды талкылау барысында биз усы дәуирдеги жәмийетлик-сиясий турмыста усы концепциялардын дұрыслығын ямаса нағұрыслығын билемиз. Демек, тарихнаманы тарихи илиминин тарихиый сыпатында алып қаратанымызда тарихи илими менен хазирги заман арасындағы байланысты да көре аламыз.

Миди Солай етип, ен жана дәуир Каракалпакстан тарихнамасы пәнинин *максетли* — тарихи илиминин усы аймақ халықтарынын тарихиыйн изертлеудеги жетискенликтерин хэм кемшилликтерин сәулелендіриуи, усы дәуир бойынша тарихи илиминин кәлиплесіуи хэм раўажлануы баскышларын көзден өткеріуи, ен жана дәуир тарихи илиминин буннан былай да раўажлануы келешегин аныктаудан ибарат. Максетке муўалық төмендеги ұазыйғалар бар.

• Каракалпакстанда 1916-жылғы көтерилистин тарихнамасын талкылау;
• 1917-жыл тарихиый уақыяларын тарихнамала дәретіуи;
• 1918—1920-жыллардағы халық-азатлық хәрекетти тарихнамасы менен таньсау;

• Каракалпактардын миллиий мәмлекетшилликтин қайта тиклеуі үшін түрес тарихнамасынын концепцияларын үйреніуи;
• Совет дүзими дәуиринде Каракалпакстан экономикасы хэм мәдениетти тарихнамасын талкылау;

• Екинши жер жузилик урыс жыллары Каракалпакстан тарихнамасы қалай кәлиплескенин үйреніуи;
• 1946—1990-жыллардағы тартыслы машқалаларға итибар беріуи;

• Ферезсиялик жыллары Каракалпакстан тарихнамасынын әхмийетли мәселелерин биліуи.

Ен жана дәуир Каракалпакстан тарихнамасы жакын өтмишти өз ишине алады, яғный бир асир ишинде болып өткен тарихиый уақыялар тарихи илиминде қандай дәрежеде изертленгени сөз етиледі. Тарихиый деректер Москва, Ташкент, Некис хэм басқа қалалар архивлеринде сақланған, мындаған кітапшар баспадан шықты,

мектептер ұшын сабақлықлар таярланды, жоқары оқуи орындарында Каракалпакстан тарихиый пәнин өткенде ен жана дәуирге итибар бериледі. Деген менен, тек ғана 2003-жылы Каракалпакстан жана тарихиый шыққанлығын атап өтиуимиз керек.

Бакалаврлардын билгимине хэм көнликпесине койылатуғын талапшар: Бул пән жуде қурамағы пән болып, методологиялық, ұлыуьма тарихиый хэм арнаулы тарихиый пәндерди биліуді талап етеди. Қандай да бир тарихиый концепцияны изертленгенде сәл дәуирди жаксы биліу керек. Мысалы, С.Камагов, Я.Досумов, У.Шәлкенювдердин халық азатлық хәрекетти, мәдениет бойынша концепцияларын үйренткенде кешегі совет заманын билмей тұрып олардын мийнетлерин толық бахалай алмаймыз. Тарихиый концепцияларды бахалау ұшын сол дәуирдин тарихиый деректерин изертлеуіуғын тарихиый дерек тану пәнин де биліуимиз керек.

Тарихиый биліуи хэм көз-қарастар жәмийеттин турмысы тарауына киреди. Руухиый мәдениетта еске түсиріуідер, музей экспонаттары, тарихиый романдар үкен роль атқарашы. Деген менен, жакын өтмишти биліуде илимий изертлеуді жоқарыдағы аты аталғандар менен салыстырып болмайды. Илим жәмийетлик сананың айрықша формасы есаптаналы. Тарихиый теориялық көз-қарас кәлиплесип, тарихиый деректер терен изертленип, тарихиый материалды критикалық талкылағаннан кейин ғана тарихиый илим илимге айланалы. Сондай-ақ, тарихи илими раўажлануынын хәр қыйлы баскышларында илимий сана дәрежеси хәр қыйлы болады. Мысалы, бизнер 1917—1950-жылларды эмпирикалық материал топлау жыллары деп бахалаймыз. 1950—1990-жыллар тарихиыймызды бурьынғы идеология шенберинде жазыу жыллары, хазирги дәуир ферезсиялик жылларында тарихиыймыздын белгисиз белгерин толықтырыуи хэм хакыйый тарихи дәретіуи жыллары есаптаналы.

Профессиналь тарихиыйшы, яғный тарихи факультетин пиккерен, илимпаздын магистратура, үкен илимий излеуіуши деген оқуи баскышларын өткен тарихиыйшы илимий методларға сүйене отырып тарихи жазалы. Деген менен, айырым уақытлары профессорлар емес адамлар да, мысалы жазыушы Төлепберген Қайыберген, сиясетши Қәлибек Камагов, тарихиый изертлеуде жана көз-қарастарды усыннуы мүмкин.

Ен жана дәуир Каракалпакстан тарихнамасы бойынша дәслепки мийнетлер 1960-жыллардын акырында баспадан шыққанын атап

оғуимиз керек. А.И.Зевелевтын монографиясында 1917—1920-жыллардағы Орта Азиядағы тарихый Ұақыялардын концепциялары мийнетлеринде сәулеленгени, илимпазлардын концепциялары талкыланган¹. «Баспашылар хәрекетин», «совет хәкимиятын салтанатлы жүриси» концепциялары хәзирги заман талабына жууап бермейли. Сондай-ақ, ең жаңа дәуир Каракалпакстан тарихнамасы бул китапта өзинин дурыс бахасын таба алмады.

1970-жылы белгили тарихшылар Мели Ахунова хәм Борис Дунингер Өзбекистанда тарих илиминин кәлиплесиуи хәм рауажлануи хаккында кыскаша очерк дәретти². Авторлардын каракалпак, казак, өзбек хәм туркмен тарихшыларынын Арай бойы халыкларынын тарихый бойынша мийнетлерин талкыланган үлкен ахмийетке ийе болды. Деген менен, авторлардын коммунисттик ишология шеңберинен шыға алмай, Ұақыяларды ресмий тарихнама көз-карасынан жазганылы китаптын куннын түсиритп жиберди.

Орта Азия халыкларынын, сонын ишинде Арай бойы халыкларынын, капитализм-баскышын атап етип бирден социализмге этиуи концепциясы Ф.Х.Касымовтын монографиясында берилген³. Автор сырт ел тарихшыларынын да мийнетлерин танкылапты. Деген менен, сол дәуирдеги өзинин бир аз жуумактары хәм бахалауынан автор хәзирги заманда бас тартып отырыпты. Сондай-ақ, Р.Ражданова менен Ф.Чеботарованың партия тарихый тарихнамасы бойынша шығарган китабы да мийнетлердин атамаларын көрсетип этиуден баска жетискенлиги жок екенин атап өтемиз⁴.

Каракалпакстан тарихнамасында тарихнамалык мийнетти дәслепки мәртебе К.Б.Мухамедбердыев дәретти⁵. Сол дәуирде үрдисли болган тарихнамалары Ленин хаккындағы мәселелер бойынша басты дыккатты аударып, К.Б.Мухамедбердыев Арай бойы халыклары

Мед. университетинин тарихый факультетинин профессоры, доктор Ф.Х.Касымов

1 Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана. Историография и источники по истории трактанской войны в Туркестане. Ташкент, 1968.

2 Дунин Б.В., Ахунова М. История исторической науки в Узбекистане. Крайский очерк. Ташкент, 1970.

3 Касымов Ф.Х. Переход народов Средней Азии к социализму, минуя капитализм. Историографический очерк. Ташкент: «Фан», 1979.

4 Чеботарова В.Г., Ражданова Р.Д. Историко-партийная наука в Узбекистане. Ташкент: «Узбекистон», 1982.

5 Мухамедбердыев К.М. Ленин и народы Хорезмского оазиса. Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. — Некисс: «Каракалпакстан», 1982.

тарихнамасынын машкалаларын белгилеуге урынды. Деген менен, бул мийнет устиртин асылыс жазылган мийнет есапланады.

«Кайта куруу» дәуиринин жемиси сыпатында биз Кубанбай Өтеповтын 1988-жылы баспадан шыккан мийнетин айта аламыз. Китаптын атамасы да, мазмуну да, тийкары бөлгилери де автордын Арай бойы халыклары тарихнамасын дурыс түсинбегенинен дерек береди. Деген менен, тарихый илиминин кәлиплесиуу баскышлары, рауажлануу тенденциялары китапта жаксы берилген¹.

Сондай-ақ, Арай бойы халыкларынын тарихнамасы бойынша С.К.Камаловтын журналлардағы макалаларын атап өтсек дурыс болады. Өзбекистанлы тарихшылар XX есирдин дәслепки отыз жылдыгындағы тарихый илиминин тарихнамалык очерклерин дәретти. Миллий-мәмлекетчилик бойынша, апар машкала, этнология, археология тарихнамасы хаккындағы авторлардын көз-караслары дыккатка ылайық². Д.А.Алимованың еки томлык монографиясы тарихнама бойынша замангөй мийнетлердин бири есапланады³.

XX есир басларындағы Туркстан үлкеси Әмиулары бөлгиле тарихын изертлеу Г.Ахмеджановтын монографиясында азы-көм сөз етиледи⁴.

Сондай-ақ, тарихнама бойынша кейинги жыллары Өзбекистанда өткерилип атырган илимий энжуман материаллары «Каракалпакстан тарихнамасы (ен жаңа дәуир) предметин терен түсинууге жәрдем береди»⁵. Д.А.Алимованың асау—2191-жылдағы еки томлык монографиясы тарихнама бойынша замангөй мийнетлердин бири есапланады⁶.

Б.Кочанов хәм А.Джумашев Туркстан, Хорезм хәм Каракалпакстан халыкларынын XX есирдин биринши шеретиндеги тарихнама бойынша замангөй мийнетлердин бири есапланады⁷.

Ученое К.Т. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпакстане. 1917—1987 гг. — Некисс: «Каракалпакстан», 1988.

2 XX асрнинг дәслапки үлгиз йиллигида Узбекистонда тарих фани. Тарихшунослик очерклари. Ташкент, 1994.

3 Алимова Д.А. История как наука. В 2-х томах. Т.1. История и историческое сознание. Ташкент: «Узбекистан», 2008.

4 Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. История и историография колониальной политики наркзма в Туркестане. — Ташкент: «Фан», 1995.

5 Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнамачилик изланишлари. 1—7-кишиий тушлалар. Ташкент, 2009—2015; Тарихшунослик ўқишлари. Ташкент, 2010; Очерки историографии Узбекистана в XX столетии. Ташкент, 2011; Узбекистоннинг энг янги тарихидан очерклар: методология, тарихшунослик ва манбашунослик масалалари. Ташкент, 2014; Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии. Очерки историографии и источниковедения. Ташкент, 2014.

тарийхнамасы бойынша китапты 1997-жылы баспадан шыгарып, бунада уагандарлык тарийхнаманын жетискендиктери менен бир катарда кемшилликтерин көрсөтө отырып, биринши мертебе сырт ел тарийхнамасында талкылады¹.

Б.А.Кочанов Каракалпакстан тарийхнамасы бойынша онлаған халык аралык анжумандарда баянаттар жасалды².

2. КАРАКАЛПАКСТАНДА XX ЭСИРДЕ МИЛЛИЙ-АЗАТЛЫК ХАРЕКЕТИ ТАРИЙХНАМАСЫ. 1919-ЖЫЛГЫ ХАМ 1929-ЖЫЛГЫ ХАЛЫК КӨТЕРИЛИСЛЕРИ ТАРИЙХНАМАСЫН ЖАРАТЫҰ

Реже:

1. 1916-жылгы халык көтерилиси тарийхнамасы.
2. 1917—1918-жылдардагы тарийхый уакыялар тарийхнамасы.
3. 1929-жылгы халык көтерилиси тарийхнамасы.

Әдебиятлар:

1. Алганизов Т.К. «Контрреволюция» в Казахстане: Чымбайский вариант — Алматы, 1999.

2. Зиева Д. Туркестон миллий озодлик харакати. Мустабил тузумга карши 1916 йил ва 1918—1924 йиллардаги халк курашлари тарихшуносиги. Тошкент, 2000.

¹ Кочанов Б.А., Джумашев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. Нукус: «Каракалпакстан», 1997.

² Кочанов Б.А. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы//Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент, 2014. С.55-59; Усы автор. Новейшая история Каракалпакстана: историка, исследование, проблемы//Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованных по новейшей истории Узбекистана. Ташкент, 2014; Усы автор. Историография межнациональных отношений в Каракалпакстане//Межнациональные отношения и толерантность. Ташкент, 2010; Усы автор. Современная историография новейшей истории Республики Каракалпакстан //Тарихий манбаунослик, тарихнавислик, тарих талкиоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Тошкент, 2015. С. 218-223; Усы автор. Вопросы методологии преподавания новейшей истории Каракалпакстана// Современныи методы научного исследования в системе глобального высшего образования. Навои-Бухара, 2015.

3. Кочанов Б.А., Джумашев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. Нукус: «Каракалпакстан», 1997.

4. Кочанов Б.А., Огетенов Х.М., Жуманазов Д.К. Каракалпакстан биринши жехон урысы жылларында (1914—1918-жж.). - Некис: «Билим», 2015.

5. Төрөв А. XIX эсирдин акыры XX эсирдин басында каракалпак улкесинде диканлар херекети. Некис: «Каракалпакстан», 1991.

1. 1916-жылгы халык көтерилиси тарийхнамасы

1930-жылгы Ташкентте баспадан шыкан П.Алексеевковтын китабында 1916-жылгы Хийуа ханлыгындагы халык көтерилиси себептери, таярлыгы, көтерилишилеридин Хийуага атланьсы, Жунайылхан ижерлиги, көтерилис характери, бастырылыуы сөз стиледи. 1930-жылгы мамлекетлик райраткерлери Қасым Әүезов пенен Павел Варламов халкымыздын XX эсир биринши шерегиндеги аухалы, меленияти, турмысындагы өзгерислери жөнинде Қазақстан республикасынын дузипийинин он жыллыгына бағышланган китабын шыгаралды¹.

1950-жылгы Файып Непесов сол жагалык Каракалпакстан халыкларынын XX эсир басындагы жардайы, азатлык гүреслери, ескерий уакыялар жөнинде жаңа маңлыуматтар жериялалды². Ф.Непесов улкемизде илимий хам билимлендириу орындарында 1960—1970-жыллары жұмыс ислеп, изертлеп атырған темамыз бойынша улкен үлес косты³.

1900—1925-жылдардагы сол жагалык Каракалпакстаннын социал-экономикалык катнасықлары, сивсий аухалы, миллий азатлык херекетлери Я.М.Досумов мийнетлеринде сөйлеленди⁴.

¹ Алексеевков П. Хивинское восстание 1916 года. — Ташкент: САНИИР, 1930.

² Авезов К., Варламов П. Каракалпакстан к 10-летию Казахстана. — Алма-ата, 1930.

³ Непесов Г. Победа советского строя в северном Туркменистане (1917—1936 гг.). — Алхабад: Изд-во АН Туркменистана, 1950.

⁴ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции (1920—1924 гг.). — Ташкент: Изд-во Узбекистана, 1962; Усы автор. 1920—1924-жылдардагы Хорезм халык совет революциясында Каракалпакстан мийнеткерлеринин роли. - Некис: «Каракалпак» мамлекетлик баспасы, 1964.

⁵ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927 гг.). - Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1960; Досумов Я.М. Гражданская война в Каракалпакии (1918—1920 гг.). - Некис: «Каракалпакстан», 1975.

Р. Косбергеновтың мийнеттеринде 1873—1917-жылдардағы он хэм сол жагалык Каракалпакстан тарийхы кенирек баян етилги.

Алгысыбай Төреев патша Россиясынын Хийуа ханлыгын жаулап алганнан бастап, 1917-жылгы февраль аударыстагына дейинги каракалпак үлкеси дийкандлары хәрекетинин өсиу хэм рауажлануу динамикасын баянлап көрестги.

XIX асирдин акыры XX асирдин басындагы Каракалпакстан-нын социал-экономикалык тарийхына байланыслы маселелерди изерлеуде Т.Г.Тухтаметов хэм А.Жалиловтын мийнеттеринде жана хужжетлердин жарияланууы үлкен әхмийетке ийе болды.³

К.Сарыбаевтың мийнеттеринде каракалпаклардын жер ушын, социаллык хэм колониаллык эзүйшликке карсы түреслери өз сөүлемениуин тапкан⁴.

Каракалпакстаннын тарийхына багышланган еки томлык «Каракалпакстан АССР тарийхы» (Некис-1975), «Каракалпакстан АССР тарийхы» (Некис-1989) мийнеттеринде XX асир биринши шеретиндеги уакыялар хаккында көлпеген маълуматлар берилген.

М.К.Мухамедбердыев мийнеттеринде ескиле бөлинген каракалпак үлкесинин биритиуи ушын умтылысы айтылды⁵.

1950-жыллардын басыларында Александр Тетюшев пенен Борис Чернуновлар Каракалпакстанда пукаралык урыс катнасуушыларынын еске түсирдиуерин жыйнап, сондай-ак, архивлерден тарийхый дерек-лерди алып, еки томлык кол жазба китапты Өзбекистан Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалы китапханасына тапсырды⁶.

¹ Косбергенов Р. Каракалпакстаннын Россияра косылдыуы. - Некис: «Каракалпакстан», 1972.

² Төреев А. XIX асирдин акыры XX асирдин басында каракалпак үлкесинде дийкандлар хәрекети. - Некис, 1991. Алгысыбай Төреевтин тарийхнамала коскан үлеси хаккында Ж.Камалов хэм Г.Төреевалардын «Ибадатлы шанарак» (Некис: «Билим», 1998) атмададагы китабында берилген.

³ Тухтаметов Т.Г. Амуларынскый отдел (Социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). Нукус: «Каракалпакстан», 1977; Жалилов А. Из истории каракалпакского XIX-начала XX вв. Ташкент, 1986.

⁴ Сарыбаев К. Каракалпакстанда жер-суу катнасыктары. Некис, 1965; Усы автор. К истории орошения Каракалпакстана. Нукус, 1971; Усы автор. Аграрный вопрос в Каракалпакки (конек XIX-начало XX вв). Нукус, 1972; Усы автор. История орошения Каракалпакстана с конца XIX в. до наших дней. - Нукус, 1995.

⁵ Мухамедбердыев К.М. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. - Нукус: «Каракалпакстан», 1977.

⁶ Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакки. Т.1-2. //ЭАР ИА КК фундаменталь китапханасынын кол жазба фондунда сакланалы.

К.Айымбетовтын «Халык даналыгы. Өткен күнлерден еслелер» (Некис: «Каракалпакстан», 1988) китабы жула бахалы еске түсирдиу болып есепланылат. Автордын тарийхый уакыяларды ятган билиуи, мазмунлы сөүлеменидириуи тарийх илими ушын үлкен әхмийетке ийе деп есаплаймыз.

Өтеш батыр хаккында К.Байниязов «Елим деп ениретен ерлер» деген китабында көлпеген маълуматлар берген. К.Бердимуратов 1948-жылы илимий экспедиция деуиринде Кызырат районы 7-аулында жасаушы Алпан Байнияз улынан «Өтеш батыр» әпсанасын жазып алалы¹.

К.Падуаниязовтын «Истоки рождения Республики Каракалпакстан» (Некис, 1992) мийнетинен пайдаланылды.

Бул илимий макала Б.Кочанов, А.Джумашев, М.Сейтназаров китапларында, докторлык хэм кандидатлык диссертацияларында изерлене басылды².

Б.Кочанов «Узбекистон янги тарихи» жәмөөглик монографиясында (Ташкент, 2000, 2-китап) тарийхый уакыялар бойынша жана көз-карасларды баян етти.

Хорезмши тарийхшылар Огамурод Күлжонов, Гавхар Дурдыева, Нымаг Полвоновлардын гөрезсиялик деуириндеги басыдан шыгарган китаплары жана архивлик материаллар менен көзге түседи³.

Каракалпакстанда жалдиллер хәрекетинин үп аямын таппат берген Ө.Әлеуов пенен К.Сеймуратовтын монографиясы дыккатка ылайык⁴.

Ө.Тажимуратов «Тарийхый косыктар» деген макаласында биринши жәхен урысы жылларында деретилген халык дурдалалары хаккында бир катар дурыс пикирлер билдирген⁵.

¹ Байниязов К. Елим деп ениретен ерлер. - Некис, 1993. 65—66-бетлер.

² Кочанов Б. Большевники в Туркестане. 1917—1922. Доктрина и реальность. Докторлык диссертация авторефераты. - Москва, 1994; Кочанов Б., Джумашев А. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. - Нукус, 1997; Кочанов Б., Сейтназаров М. Разлопница? Врождение? Незвестные события в Хивинском ханстве в 1919—1920 годах. - Некис, 1997.

³ Күлжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги иктимоний-сийсий жараянлар ва харакатлар (XIX аср иккинчи ярми — XX аср биринчи чорати). - Ташкент: Ади паблшот-контал, 2007; Күлжонов О., Дурдыева Г. Хива хонлиги туркманлари. Хива: Хоразм Мавзун академияси нашрети, 2008.

⁴ Әлеуов О., Сейтназаров К. Каракалпакстанда жалдиллар ва Сейфутгабит Мажилов фаолияти. Ташкент, 2010.

⁵ Тажимуратов Ө. Каракалпак халык косыктары хаккында // Каракалпак халык косыктары. Некис: «Каракалпакстан», 1965.

Ә. Қожықбаев қарақалпақ тарихый қосықтары аңыз яки әлбизит дәретпелері ишиндегі раўажланушы актив жанрлардың бири деп есаплайды¹.

М. Тлеумуратов «Қарақалпақ поэзиясы» атамасындағы монографиясында айырым тарихый қосыққара анализ берип кеткен².

Ферезсизлик дәуірінде тарихый қосықтардың 1916-жылғы Ұақыяларды сәулегендиридүйети орны хаққында Б. А. Қошанов, Х. Өтегенов, Д. Жуманиязовлардың илимий аңхумашларда баянатары исленди³.

2. 1917—1918-жылдардағы тарихый Ұақыялар

Тарихнамасы

1953-жылы Ұатандарлық тарихнамалада А. Тетюшевтин жеңил қолы менен Петроалександровск қаласында совет хакимиятының орнауы хаққындағы мағлұмат пайда болды: «1917-жылы 11-декабрьде рабочийлар хэм гедей дийкандар болшевиктер басшылығында Петроалександровск қалашық Думаының атқаруы комитетин аударып таслады хэм усы заматтан баслап барлық хакимият рабочийлар, дийкандар хэм солдаттар депутатлары Петроалександровск Советинин қолына етті, бул Совет тутқил Әмиўдеря бөлгиминде совет хакимиятының басқарушы орайы болды»⁴.

¹ Қожықбаев Әмиўбай. Тарихый қосықтар (Тарихый қосық хэм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы хаққында). — Неқис: «Қарақалпақстан», 1980. 56 бет.

² Тлеумуратов М. Қарақалпақ поэзиясы — Тарихый дерек. — Неқис: Қарақалпақстан, 1994. 344 бет.

³ Қошанов Б. А. Қарақалпақские исторические песни XIII—XX вв. как исторический источник // История и культура Узбекистана. Материалы республиканской н-п конф. Ташкент. 2011. Усы автор. Актуальные проблемы изучения каракалпакских исторических песен XIII—начала XX вв. // Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья. Межд. Конф. — Нукус: ИГИИ, 2011; Усы автор. Исторические песни каракалпакского народа / Халық ауызшекі дәретпелеринин миллин хэм ұлыўма инсаный кәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф. Материаллары. — Неқис, 2015. — 154-156-беттер; Өтегенов Х. Қарақалпақ тарихый қосықтары Хидуа хандығындағы 1916-жылғы көтерилис хаққында. Бул да сонда. 162-163-беттер; Жуманиязов Д. «Мардикар» Ұақыясын сәулегендиридүйетин тарихый қосықлар. Бул да сонда. 150—151-беттер.

⁴ Тетюшев А. Великая Октябрьская революция в Каракалпакии // «Советская Каракалпакия» газетасы, 1953-жыл 6-ноябрь.

Бир неше жыллардан кейин болшевиктер аударыспағының 40 жыллық юбилейи қарсаңында бул әпсананы Я. М. Досұмов және раўажландырды: «Болшевиктер тоңары басшылығында Петроалександровск рабочийлары, революцияшы солдаттары, матрослары хэм қала гедейери, казак жүзликтерин бийтерешестирди, «контрреволюциялық элементтерди қуралсыздандырды, 1917-жылы 11—12-декабрь күндери қурал-жарақ пенен буржуазиялық Ұақытша хукимет үекишлерине қарсы шықты, пролетариат диктатурасының Советтер мәмлкетлик формаын орнатты»¹.

Бир жылдан кейин бул әпсананың дауамы пайда болды: «Бұрынғы совет хакимияты, сондай-ақ, Шорахан, Сарыбий, Шаббаз, Бий-Базар, Мойнақ ярым атауларында орнады»².

Он жылдан кейин бул тарихый Ұақыялар төмендегіше толықтырылды: «Болшевиктер басшылығында солдаттар, рабочийлар хэм батрактар 1918-жылдың 1-январына совет хакимиятын Шымбай хэм Неқисте орнатты. Солай етип, 1918-жылдың басында Қарақалпақстанда (Тамды районы хэм Әмиўдеряның сол жағалығынан басқа) социалисттик революция жеңил шықты»³.

Бул әпсана кейиннен кітаптан кітапқа, ұлыўмаластырылған мийнетлерден мийнетлерге шеккем көшип қонып жүрипти. Хәттеки кейинги жыллары баспадан шыққан лицейлерге арналған С. Камалов, К. Сарыбаев, М. Қарлыбаев, М. Сарыбаевлардың сабақлығында да бул әпсана сол тұрысында берилген.

«1917-жылдың 11—12-декабрьлеринде совет хакимиятының орнауы хаққындағы» әпсананы қоллап-қуўағлаушы тарихыйлар әпте Н. И. Востриков, А. Т. Пискунов, Н. Маўленов, Ж. Аташев, А. И. Понятовлардың еске түсирдүйлерине сүйенеди. Еске түсирдүй жазған адамлар социаллық бұйырған күшин сезип хэм аударыспақтың хәр юбилейинде жоқарыдан керсетте пенен жазуға межбур болды. Демек, жыллар өткеннен кейинги жазылған еске түсирдүйлерде хақыйқаттық бурмалана береди.

¹ Досұмов Я. М. Қарақалпақстанда Совет властының орналыуы. — Неқис: ҚКМБ, 1957. — 28-бет.

² Досұмов Я. М. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Каракалпакии. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. — 62-бет.

³ Досұмов Я. М. Становление партийной организации Каракалпакии // «Советская Каракалпакия» газетасы, 1969-жыл, 1-апрель.

Бурнынғы совет тарийхнамасында «Хан мақсым менен Жунайылхан Биритип халықты тонанан» деген сөзлер айтылар еди,¹ «Очерки истории Каракалпакской АССР» кітабының екінші томында Хан мақсымның «Баспашылық» хөрекеті томендетилей сөзлер менен жазылған: «Ийшан қапа (Шымбай ұястқасы) Жунайылхан бандасының қысымына шыдам берди. Бұл жерде тонаушылықтан бастана ізлетен 10 мыңға шекем қалқындар жыйналған еди. Жергиликли мийнеткешлер бандилердин топылысынан мергиак пенен қорғанды. Олар Шымбай ұястқасының территориясында жайласқан Қызыл Армияның киши бөлмилерине айтарлықтай жердем көрсетти. 1918-жылдын декабрь айынның орталарында Шымбай халқы да Жунайылхан бандасына сожкы берди. Әмиўлерья бөлими өскерий комиссарының докладында барлық жергиликли халык русларға қосылып кетти. Шымбайда Жунайылхан шайқасы баспашыларына қарсы ғалаба қорғаныў жерияланды. Бирак, ураллы казаклардың қулак топлары хэм жергиликли реакцияшыл элгементлер Жунайылхан топылысынан қорғаныў бөнеси менен өзгеринин қурашы бөлмилелерин дүзди. Биринши гезекте қурашды мийнеткеш халыкка хэм совет хукиметине қаратыўға таыр болып тұрыпты. Мысалы, Хан мақсым Ийшан қаланы қорғау күнлери өзинин 500 адамтық арнаўлы отрядын дүзин, бұл отряд байлардың бағалары, молдалар хэм жынаяткер элгементлерден тұратуғын еди».²

Я.М.Досұмов пенен Г.Н.Нелесовтың кітаптарында, Е.Дәулетбаевтың макаласында Хан мақсым менен ағаман Филъчевтин революцияға қарсы қозғаланының реакцияшыл екені хақкында көз-қарас билдирилди.³

Әмиўлерья бөлминде 1917-жылы декабрьде хақыйкый болып өткен тарийхый жағдайлардың қартинасы хазирги заман Каракалпакстан тарийхнамасында сүүретлене басалды.⁴ Б.А.Копшановтын

¹ Камалов С.К. Каракалпактардың халық болып қалыптасуы хэм оның мемлекетлигинин тарийхынан. Неқис, 2001; Камалов С.К., Копшанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККОАНРУ. 1996, № 2, с. 79-81.

² Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 2. Ташкент, 1964. 49 бет.

³ Дәулетбаев Е. Миғф о Хан мақсуме // Советская Каракалпакия, 1989, 2-май.

⁴ Копшанов Б.А. Болышеки в Туркестане. 1917—1922 гг. Доктрина и реальность. — Докторлық диссертация авторефераты. — Москва, 1994; Хожажалиев А.У. История города Туркестана. 1873—1941 гг. — Кандидатлық диссертация авторефераты. — Нукус, 1996; Копшанов Б.А., Сейтназаров М.С. Революция? Восторжение? События в Хивинском ханстве (1919—1920 гг.). — Неқис: «Вилья», 1997; Сейтназаров М.С. История национального-освободительного движения в Каракалпакстане (1917—1920 гг.). — Кандидатлық диссертация авторефераты. — Неқис, 1999; Копшанов Б.А. Каракалпакстан шидатлиги Уғарышлар даярида (1917—1924 жыллар) // Узбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Узбекистон совет муштамлақчилиги даярида. — Ташкент: «Шарк», 2000. — 302-310-бетлер.

пикиринше, 1917-жылы 15—22-ноябрьде болышевиклер менен солшыл эсерлер биргеликте дүзген Туркстан үлкеси Халық Комиссарлар Кеңеси аймақта инсаниятқа жат нәрсе сыпатында болып, Ораллық совет хәкимиятының агентлери еди». Солықтан да, Әмиўлерья бөлими басшылары Ташкенттен жергиликли Советтерди шөлкемлестирүү жөнинде көрсеттени алып, 11-декабрьде орындалы. Бұл жерде жоқарының буйрығын орындағаны жөнинше тәп болуы мүмкин.

А.У.Хожажалиев, Б.А.Копшановтын бұл пикирин раўажландыра отырып, «Петроалександровск қаласында барлық хәкимиятты, солдатлар хэм рабочийлар депутатлары Совети тек ғана 1918-жылы гүзге алды. Соған шекем, қалада Совет пенен қалалық Дума бир бири менен татыў жасалды хэм ұзайтпаларын атқара берди. Қаладағы еки хәкимият та азық-ауқат жетиспеўшилигин жөниў, жұмыссызлықты шешүү, қаланы Жунайылханнын көп санлы отрядларынан қорғау ұшын ат салысты» деп жазды.

«Каракалпакстан миллий зыялылары, мұсылман рухханыйлары, сәулетерлер Россия хэм Туркстан орайларындағы жүз берип атырған ұақытлардан хабардар еди, сондықтан Шығыс халықларына тән сабырлық пенен кескин сийсий ұақытларды бақлап отырды» деп жазды М.Сейтназаров.

Н.Востриков, А.Пискунов, Ж.Ағашев, Н.Майленовлардың еске түсириўлерин талқылай отырып, К.Адинаев, А.Христоворов, А.Досназаров, М.Балдыжанов, Н.Шайдақовлардың бағынамаларын илимий айланьса салып, М.Сейтназаров «1917-жылдың ақырында 1918-жылдың биринши ярымында Әмиўлерья бөлминин сийсий жағдайы төрт хәкимиятшылық пенен сылаптанады: Әмиўлерья бөлими комиссарияты, Жәмийетлик қаўипсизлик Комитети, Солдатлар хэм рабочийлар депутатлары Совети, Қалалық Дума» деген пикирге келеди.

«Узбекистон янги тарихи» мийнетинин екінши кітабында Б.А.Копшанов Әмиўлерья бөлминде совет хәкимиятының орнатылуы жөниндеги хазирги заман тарийхнамасының жетискенликлерин төмендегіше жемлестирди: «Россиядағы октябрь аударыстағы Каракалпакстанда хеш қандай шайқымсыз, топалансыз қабыл қылынды, себеби хәкимият басында бурнынғы колонизаторлар хэм патша әмелдарлары тұрар еди. Петроалександровск қалалық Думаы құрамындағы абыройлы құрын пұқаралар қатламы болышевиклердин хәрекетлерин мақулламады. Сондай болса да аударылып тасланған Уақытша хукиметтин бұл органы 1918-жылдың ақырына шекем жасап тұрды. 1917-жылдың 31-октябринен 1918-жылдың октябрина

Шекем Әмиұлы бөлیمی комиссары лауазымын гидротехник В. Н. Памшев ийелеп турды. Бул дәуірде хәкимият системасында кескин өзгерислер жүзеге келмеді: Әмиұлы бөлیمی комиссары, Шымбай хәм Шорахан уездери комиссарлары, Петроалександровск қалалық Думасы, жәмийетлик кеуипсизлик комитети өз ұазыпталарын атқаруы дауам етти. 1917-жылдын март айында шөлкөмlestирилген Петроалександровск қалалық солдатлар Совети искерлик көрсете алмады, қаладан тысқарыда өз хәкимиятын әмелге асыра алмады. Әмиұлы бөлیمی Құрамындағы ауыл хәм қышпақлар халқы Петроалександровск хәкимиятларынан хеш қандай әскерий хәм материаллық жәрдем ала алмай, өзлерин-өзлери қорғау отрядларын дүзди, оларға абыройлы урыу көсемлери Убайдулла Бәуетдинов (Хан махым), Бага бий хәм басқалар басшылық етти. Халық урыу көсемлери отарларына биргесе баслашы, себеди ашлық, қарақшылық хужимлери, тертипсизлик хәм құрақшылық көйп салып атыр елди:

3. 1929-жылғы халық көтерилиси тарихнамасы

Петр Варламов хәм Қасым Аүезов халық көтериси себептерин толық сәулегендире алмағаны менен 1930-жыллар ақырында Қарақалпақстандағы сиясий хәм социал-экономикалық тараулардағы өзгерислерди сынығайтуғын материаллардың берилгенлиги советлерге қарсы құралы көтерилистин келип шығуы жөнинде малтыуама берелди. Авторлардың Тахтакөпирдеги құраллы көтеристин келип шығуы бойынша концепциясы төмендегиден көринели.

Қарақалпақ автономиялы областы дүзилген уақытта ярым феодал-капиталистик жоқарыдағы элементлер пролетар диктатурасы органдарын барлық шөлкөмлерине кирип алды. Миллеттердин советлик өзин-өзи белгилеуи олардың қолы менен өткериледі деп ойлады. Авторлардың пикиринше автономиялы область дүзилген уақыттан берли басқарушы топтарда либерализм үстинлик етти. Партиялылық хәм класстық түрес ұазыпталары айрым басқарушылар терепинен екінши дәрежеде қалды. Олар қарақалпақ жәмийетинин барлық қатламларын өкпелетпеу ұшын хәрекет етти. Мысалы, автономиялы область партия шөлкеми басшысы Абу Қудабәев усындай басқарушылар топарына киреуғын елди, деп авторлар жазды.

Авторлар кемшиликлерди айтпай өтеди. Айрым қарақалпақ коммунистлер терепинен Қазақстан Қарақалпақстанға жетерли дәрежеде жәрдем бермей атырыпты, жаман басқарып атырыпты деген

пикирлери менен келисе отырып, айырым жағдайларда бундай кемшиликтер болып турды, деп жазды.

Я. Досұмов 1925—1927-жыллардағы уақыяларды толық түрде бағындайды, партиялық хәм совет құрылысы жетискенликтери, ауыл хожалығындағы жағдайды сәулегендиреді.¹

1925—1927-жыллардағы қарақалпақ ауылындағы процесслер жөнинде айта келип Я. Досұмов бундағы социал-экономикалық процесслерди жүде сындай етип көрсетеді. Деген менен, Я. М. Досұмовтын бул машқаланы изертлеудеге салмақты орны әсиресе архив деректерин илимий айланысқа енгизіуден ибарат екенлигин айтып етиуимиз керек.

1964-жылғы «Өчерки истории Каракалпакской АССР» кітабында 1929-жылғы халық көтерилиси алдындағы партия сиясатынын өзгеріуи дұрысын сәулегеннен емес.

1971-жылғы С. У. Татыбаевтын «Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917—1941 гг.)» кітабы Қарақалпақстандағы тарихи илиминин дәрежесин көрсетер елди. Жана экономикалық сиясатқа шекәми дәуірдеги партия сиясаты менен ұшп бурлылыс жылларындағы партия сиясаты арасында үлкен өзгеристі С. У. Татыбаев бул кітабында сәулегендире алмады.

Солай етип, совет дәуірінде 1929-жылғы халық көтерилиси тарихнамасы жетискенликлери төмендегилерден ибарат:

Бириншиден, 1929-жылғы халық көтерилисинин сол жылды-ақ газета белтеринде сәулегенли, басқаша бақланғаны менен, бул уақыяға итибар берилгени совет тарихнамасынын жетискенлигине киреди. Себеди, үлкен аймақты ийелеген трагедиялық уақыя жәмийетшиликтин дыққатынан шетте қалмаған елди.

Екиншиден, сол дәуірдин партия хәм совет басшылары Қасым Аүезов пенен Петр Варламовтын Қарақалпақстаннын Октябрь революциясына шекәми хәм оннан кейинги он үш жыллық дәуірдеги тарихын жазғанда Тахтакөпирдеги 1929-жылғы халық көтерилиси тарихына тоқтап етиуи, сол заман тарихнамасы ұшын үлкен жетискенлик есапланады. Соны да айтып етиуимиз керек, бул рәсмий бақалау бұрынғы совет тарихнамасында нерезсизликке ерискенге шекәм үстемлик етти.

¹ Досұмов Я. М. Өчерки истории Каракалпакской АССР (1917-1927 гг.). - Ташкент: «Фан», 1960. — 276 бет.

Ушыншиден, П. Варламов, К. Аўезов, Я. Досумов, А. Бекимбаев, С. Тагыбаевлар бул уақыяны сөүлелендиргенде көплеген тарихый фактлерди илимий айданыска енгизди, окыушы бул уақыялардын ресми бахалауын окып отырып-ак, көплеген сорауларды өзине берер ели, ресми тарихнаманын бир аз уақыяларды налурыс сөүлелендирип атырғандығын сезер ели.

Төртүншиден, фарезисизлик дәуиринде жетискен тарихыйлардын үлкен тарихый мағылумаглар жыйналган ели. Себеби, бурнын совет дәуири тарихыйлары бир аз жасырын хужжетлерди ала алмаганы менен сол хужжетлер сақланган фондлардын номерлерин жазып кетти. Сонылыктан да, жас тарихыйларга бул уақыяларды сөүлелендиригенде кыйыншылыктар туылган жок.

Бесиншиден, бурнын совет заманы тарихыйлары бизлерге үлкен тарихый илимий мийрас қалдырып кетти. Оларды бирогола биикарламай, арасынан рациональ фактлер менен жұмактарды излеп тауын, пайдаланыуымыз керек. 1961—1991 жылдардағы тарихый комиссияның 1960—1990-жылдарды 1929-жылғы халық көтерилисин изертлеуде коммунистлик идеология, класслық түрес көз-қарасы үстемлик еткенлиги себепли бул тарихый уақыя кеннен сөүлелене алмады. Тарихыйлардын бурнын совет заманы тарихыйна көз-қарасынын өзгеруин С. К. Камаловтын «Еркин Қарақалпақстан» газетасында жарияланган макаласынан көриуге болады. С. К. Камалов XX асир тарихыйндағы бурнын айтылмаган мәселелердин бирине 1929-жылғы халық көтерилиси тарихыйн киргизген ели.

Тахтакөпирдеги қурашы көтерилис тарихыйн жазыуга Турганбек Алпанизов 1989-жылдан баслап киристи. Оңланган жылдар дауамында материаллар изленип, оларды салыстырып көриу, ой-пикир фарезисине салыу иске асырылды. Автордын концепциясы исленип шығылды, китаптын дүзилиси таярланды. Негийжде 1999-жылы Алматы қаласында «Фонд XXI век» баспасынан «Контрреволюция в Казахстане: Чимбайский вариант» китабы басылып шықты. Тахтакөпир қурашы көтерилисинен бурнын тарихый картинаны кайта тиклеу үшін Т. Алпанизов Қарақалпақстан автономиялы обласында 1920-жылдардын акырында болып өткен жәмийетлик хэм экономикалык турмыстағы процесслерди изертлеу баслады.

Т. Алпанизовтын тарихнамадағы бул машқаланы изертлеуде өзрешлиги төмендегилерден ибарат. Бириншиден, китаптын дүзилиси оннан бурнын китаптар хэм диссертациялардан кескин айырылып турады. Автор китаптын кирисиу бөлимилеринде бул теманы қалайынша изертлеу басланын, кандай факторлар себепши болғанын айтып өтеди.

Екиншиден, китаптын дүзилиси жүде жакын исленген. Автор «Пролетарият диктатураы дәуиринде экономика хэм сясат» деп биринши багы апаган хэм «Қарақалпақ варианты» деген сөзди қосқан. Бул бапта өзнен бурнын сясатшылар хэм тарихыйлардын мийнетлерине объектив түрде бахалау берген. Автордын өзинин версиясы» деп апаган параграфта биз пүтқилей басқаша көз-қарасты көремиз. «Жипирма тоғызыншы жылдын жазы хэм түзи» деген бабында автор ОППУ қырағылары хэм контрреволюцияшылар туурады, партия шөлкемлери шешим қабы өтеди, Бодо аппаратынын бир күни деп оригиналь түрде атамаглар тауып окырманды қызықтырады. Ушынши бабында «Қарақалпақ обласында болышевистлик тәртіпти тәмийнленсин» деген атама менен көтерилисти жауызлық пенен бастырғаны жөнинде мағылума берели. Көтерилисти бастырган «қахарманлардын» исми шарипи толығы менен келтирилген. Китаптын қосымша мағылумаглар бөлими үлкен әкхийетке ийе, себеби автор партия шөлкемлери архивлеринен, кейи-сизлик комитети жасырын фондларынан материалларды қалайынша апағаны жөнинде айтып өтеди. Қосымша берилген материаллар тарихый илимине қосқан, әсиресе архив таныу илимине қосқан үлкен үлес болып табылады. Сондай-ак, автордын көтерилис басшыларынан тек гана Абдижалп мақсымнын сясий хэм пухаралық тәрәптөн апағаны, ол да болса жакын ағайындарынның күш салыулары нәтижесинде болғандығы жөнинде жазғаны адамларға ой салды.

Белгили тарихыйшы Оңғарбай Юсупов илимий айданысқа көплеген жана архивлик дереклер киргизип, бул теманы изертлеуге үлкен үлес қосты. «Еркин Қарақалпақстан» газетасында 1992-жылы 29-февральда жарияланған «Әбдижалп мақсым, ямаса қарақалпақлардын сонғы ханынын төглири не болды» деген мазмунлы макаласында автор публицистикалык бағларда жазғаны менен жана тарихый мағылумагларды бере алды.

Автор хәр бир тарихый, сясий хәрәкеттин, қозғалыннын шөлкеместиреуиши басшылары болады. Сонын ишинде 1929-жылы Қарақалпақстан автономиялы обласы райоңларында, әсиресе

1 Камалов С. К. Қарақалпақстан тарихыйна киргизилетуғын тейлара өзгерислер жақсында // «Еркин Қарақалпақстан», 1995, 25-январь.

Тахтакөпирдеги қозғалында хан болған, тарихый искер Әбдіжәлил Мырзабаевтың Исмағұлға елді. Оның мұсылман сипаты ислам туралы тарихыйлардың міндеттерінде жақсы сөз айтылмағаны анық. Бұрынғы большевиктер партиясының белсенділері, коммунисттик партия идеологиясын үгіт еткендердин еске түсіруінде ол кенес хакимиятының саналы хәм айқын дұшпаны, бандит хәм баспашы деп қараланғаны мәлим.

Сондықтан О. Юсупов усындай қатты қарадаулар хәм ярықтар менен айтылған Исмағұлға ким болған деген сорау қойып оқырманды оның искерлиги хәм өмир баяны менен таныстырады.

Анкета материалларын енгізе отырып, автор Исмағұлға Әбдіжәлил Мырзабаевтың 1879-жылы тууылған, Хийұдалағы мейреселе оқыған, Қарақалпақ автономиялы облысты Шымбай округи аққаруы комитети баслығы болғанын айтып өтеди. Сондай-ақ, ол Ұақтында Қарақалпақстан автономиялы облысты сулының баслығы болып та ислеген. О. Юсуповтың Әбдіжәлил мақсрым Исмағұлға искерлиги жөнінде жазған мақаласында оннан басқа 101 ийшан уламағардың репрессияға ұшырағаны, солар бойынша жәмийетшилликтен жана мағлұматлар күтетүғыны хакындағы пикирлері хәм мүражеттері бұл теманы қозғауға имканият берди.¹

Асқар Джумашев Қарақалпақстан автономиялы республикасының 1932—1941-жыллардағы тарихый жана мағлұматлар менен толтырған болса, Сабит Нуржанов Қарақалпақ автономиялы облысты тарихый менен терең шұғылданды.²

Гүлмира Дәулетова 2001-жылы С. Камаловтың илимий басшылығында «Тахтақуырское восстание в Каракалпакстане 1929 года» деген темада кандидаттық диссертация қорғап шықты. Жетіскенлик-лері:

Бириншиден, бұрынғы совет дәуіріндеги халық көтерілісин үйренуі концепциясы жаратылды. Бас көтеріу менен қозғалған, көтеріліс араларындағы үлкен айырмашылық бұл диссертацияда айқын көрсетілген. Сондай-ақ, бұрынғы китапшардағы совет

¹ Юсупов О. Әбдіжәлил мақсрым ямаса қарақалпақтардың соңғы ханының төлири не болды? // «Еркин Қарақалпақстан», 1992, 29-февраль.

² Джумашев А. Правительство документы по истории Каракалпакстана. 1932—1941 гг. Кандидаттық диссертация авторефераты. Некис, 1996; Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история и источники. 1925—1932 гг. Кандидаттық диссертация авторефераты. Некис, 1998.

заманында халық көтеріліси болуы мүмкин емес деген көз-қарасларды пушка шығарды.

Екиншиден, 1925—1928-жыллардағы халқымыздың арман-арзғу-ларын сәулегендириу үлкен әхмийетке ийе болды. Халқымыз басына түскен усындай жер-суу реформасы, коххозластыруу, санаатты дүзиу, отырықластыруу, русластыруу усаған үлпеттер жақсы сәулегенген.

Үшиншиден, ең жана тарихымама жетіскенликтерине сүйене отырып, Г. Дәулетова 1920-жыллар ақырында миллий-азаттық хәрекетинин қайтадан тикленгенін исендишти факттер менен тастыйықлайды.

Төртиншиден, тарихыйлардың жетіскенликтерине сүйене отырып, өзи де бахалы архив деректерин илимий айданысқа енгізіп, Г. Дәулетова 1929-жылы Қарақалпақстандағы ұлы бұрылысты толық сәулегендирип бере алған.

Бесиншиден, 1929-жылы халық көтерілісинин адыныңы шөрт-шараттары, социаллық тебияты кеннен жаратылған.

Алтыншыдан, көтеріліс басшыларының программалық ис илаж-лары хәм идеологиялық негизлері кеннен көрсетілген.

Жетиншиден, көтеріліс сәселері хәм басқшылары майдаланып избе-из көрсетілген. Халық көтеріліси басшыларының тарихый галереясы дүзілген.

Халық көтеріліси изсиз кетпегенин, 1930-жылы Қарақалпақстан Қазақстан құрамынан шығып тиккелей Россия Федерациясы құрамына етүи көтерілістин жөніси деп бахаласа болады.

«Қарақалпақстан жана тарихый» кескин айрылып тұрады. Монографияда:

Бириншиден, С. Камаловтың ең жана тарихый дәуірінде халқымыз басынан өткен сезис репрессия жөніндеги пикири толығы менен авторлар төрепинен қоллап-қууаттанды. Сол себепли 1929-жылы халық көтеріліси қатнасуушыларын репрессияға ұшыратуу бұрынғы совет заманында сезилерли басқшы болғаны китапта айтылады. Екиншиден, бұрынғы китапшарға қарағанда бұл китапта көтеріліс басшылары менен бир қатарда көтерілісти бастыраншардың да исми-шөрийшлеринин келтирилиуи жүде әхмийетли болды.

Үшиншиден, китап авторлары халық көтерілісин баян етүден бұрын оқырманды бұл тарихый Ұақтының терең бахалауға таярлайды.

¹ Қарақалпақстан жана тарихый. Қарақалпақстан XIX ғасырдин екинши ярымынан XXI ғасырге шекем. Некис, 2003.

яғный 1917-жылдан бастап совет хукимети халкымызга бахтысыздык алгы келгенин избе-из баяндайды.

Китапта 1929-жылгы халык көтерилиси, 1919-жылгы халык көтерилиси сыякы арнаулы параграф пенен ажыратып көрсетилме-гени менен, уакыяларды кенгилги түрдө баян етүү тарийхнаманын үлкен жетискенлиги болды.

Тарийхшылардын үлкен күш салыуы негыйжесинде 1929-жылгы халык көтерилиси тарийхы жаратылды. Деген менен, бул тарауда изертленбеген ямаса аз изертленген мәселелер бар экени белгили болмакта.

Бириншиден, бурынчы совет заманы тарийхнамасын объектив түрдө талкылау эле де толығы менен иске аспады. Биз ен ири тарийхый хэм сясий минетлерди талкылау менен шурьыланып атырмыз. Газета белгеринде хэм журналларда бул мәселе бойынша көлем тербеткен авторлар көп экен.

Екиншиден, архив дереклери илимий айланыска шыкканы менен де бул тарауда эле исленетугын хумьыслар көп. Миллий кеуипсизлик комитети архивинде сакланып атырган хужжетлерди Ш.Бабашев илимий айланыска ентизип «Каракалпакстандагы сясий курбанлар» атамасындагы үлкен монографияны баспадан шыгарды. Деген менен, хужжетлерди пайдалануу барысында кылашылык көзге көринеди. Бир бетте айыпкер торьмада өлген болса, екнши бетинде сол айыпкер тергеуде мағлыұмат берген. Сондыктан, бул тема бойынша архив дереклери эле толығы менен илимий айланыска енген жок, бул инабагы хумьысты дауам етүү керек.

Ушиншиден, көтерилис басшыларынан тек Абдикалип Исметуллаев С.Камаловтын жокары инстанцияларға тоқтауыыз хат жазгандыгы себепши сясий хэм тұхаралык жақтан ақтанып шықты. Дурыс, бурынчы аўқамнын кейинги Президентти М.С.Торбачевтын сонғы перманы менен бардык репрессия етилгенлер дикими менен ақтанып шықты. Бирак буны кен жемийетшиллик биле бермейди. Олардын пикиринше көтерилис катнасыўтылары баспашы деген атақтан кутылмаган. Сонын улын реабилитация процеси толығы менен тамам болган жок.

Жуўмак. Хан Максым хаккында «Каракалпакстан Жана тарийхында» тарийх илиминде биринши мертебе хакыйкый баха берилген. Есназар Усеновтын «Хан Максым» романында, онын «Ийшан кала. Файры журтлардагы каракалпактар. Хужжетли өмшиш елеслери» китабында ел азаматы хаккында жақсы жазылган.

Ш. Сеитовтын төрт китаптан ибарат «Халкабад» роман-эпопеясы, С. Хожаниязовын «Он сезиниши жыллар ели» повести жерийланды.

Каракалпакстандагы 1916—1924-жыллардагы уакыялар Түркстанда патшашылык хэм совет хакимияты алып барған колониализм сясатына, зулымына хэм хумьидарлыгына карсы каратылган миллий азатлык хөрекетти болып, бир-биринин логикалык дауамы болган. Бул тарийхый уакыялар улыўма халыктык хөрекет сыпатында жемийеттин барлык каттам ўакиллерин камтып алған болып, улыўма миллий, улыўма инсаный мөлшер ушын, еркинлик хэм едалаттыкка ерсийў жолында алып барылган.

1916-жылгы козғаландыгы тажирийбелер 1918—1924-жыллардагы түреслерде әхмийетти сабак болған хэм миллий азатлык хөрекетинин көлеми, бирлесийўи, галабалыгы дәрежеси жетилисит, раўажтанып барған. Колониаль дүзим зулымына карсы бас көтериў, оған бойсынбаў көринисинде 1916-жылгы басланған халык хөрекетлеринин максетлери буннан былай анык жөнелиске ийе болып барған хэм фәресиз мамлекетшилликти тиклеу улын түрес дәрежесине жеткен. Бул түреслерди шөлкемlestириўде, оларға идеялык мазмун бериўде миллий зиялылар, жалид ағартыўшыларыннын роли хэм хызмети үлкен болған.

Күшлер жағынан тең болмаған шараятларда жүдә үлкен пидайы-лык пенен алып барылған бул түреслер хумьидар мамлекетлердин әскерий үстинлиги хэм аўсыз кыргын сясаты себепши бастырылған.

Каракалпакстандагы миллий азатлык хөрекетти 90-жылдан берли тарийх илиминде дыккат итибарға ийе болған проблема есалпанды. Себеби, усы түреслер хаккында тарийхый хакыйкаттык нагуўры анализ етилип, бул түреслер «мийнеткешлер хакимияты» сыпатында өзин жерийлаган бурынчы совет хакимиятынын үлкемизде зорлык пенен орнатылып, күш аркалы хумьидарлык етип турған хукимет екенлигин ашкаралайтуғын әхмийетли дәлил еди.

Фәрезсизлик жыллары Ұатанымызда нызамлы тийкарда келипшескен көп пикирлилик хэм ашкаралылык шараятында раўажлана бастаған тарийх илиминде түпкиликли өзтерислер жуз бермекте. Коммунистлик идеология, тоталитар мамлекет сзийнен азат болған тарийх илими хэм тарийхшылар алдында хакыйкый, объектив тарийхты жаратыў, жемийет, халык, миллеттин руўхый жетилисийўине, онын өзлигин англауына хызмет етүү жуўапкерлиги жүкленди. Эзбекистан Республкасы Министрлер Кабинети терепинен 1998-жыл 27-июльде кабыл етилген карары тарийх илимин раўажландыруўға

және де үлкен имканияттар жаратты. Елимизде алып барылып атырған илимий ізденіулер және де жантанып, ізбе-изилик хәм максетши түрге енди.

Бүгинги күнге келип, Президент И.А.Каримов тастыйыкларанындай, «биз тарийхымыздын каралган, бузып көрсетилген бетлерин ақтап болдык, ендиликте тийкареғы уазыйша онын илимий тийкарланган талкынын жаратуудан ибарат». Хакыйкатында да, илимий жәмийетшилик алдында турған гезектеги ахмийетли уазыйша — бул өтмиш тарийхымызды, сонын ишинде Каракалпакстаннын колониаль дәуиринин терен илимий негизленген тарийхын жаратуудан ибарат. Усы дәуирдин ең ахмийетли машкаласы болған Каракалпакстандағы тоталитар дүзимге карсы түреслер тарийхы да өзинин усындай илимий тийкарланған талкылануын күтпекте. Хәзирге шекем Уатан тарийх таныуында бул машкалалар тарийхынын илимий-теориялык тийкарлары ислеп шығылды, жүде көп жана малыматлар анықланды. Ендиликте бул түреслердин кем изертленген, машкалады, тартыслы ямаса еле изертленбеген маселелерин үйрениу, илимий айланыска киритилимен дереклерди тарийхый хәм объектив анализ етуу керек.

Кулласы, XX осирдин биринши шерегинде Каракалпакстанда колониаль дүзимлерге карсы халкымыз алып барған түреслердин терен илимий тийкарланган, хакыйкый талкынын тиклеу тарийхшылар алдында турған заманатей уазыйпалардын бири есапланады. Себеби, Президент И.А.Каримов атап өкениндей «елим деп, журтым деп, келешекти ойлап дөхмет шеккен, Уатанымыз азатлыгы жолында түрескен бабаларымыз хызметин бахалау, оларды кәдиллеу, руухын шад етуу, олардын ислерин дауам еттириу биз ушын, бүгинги күн әуладлары ушын хәм парыз, хәм карыз». Жәни тарийхшылар алдында турған уазыйпалар төмендегилерден ибарат:

• Халык көгерилислери тарийхы бойынша каннипатлык диссерпациялар коргалганы менен, жәмийетшилик каракалпак тилинде олардын мийнетлерин көрмей атырышты.

• Белгили тарийхшылар күши менен Әблжали Исметуллаев ақланды, бирак Әвесжан хожа, Убайдулла Бәүжетинов (Хан максым),

Барлықбай болыс хәм басқалардын исми-шарипи, искерлиги жәмийетшилик алдында ақланған жоқ.

• XX осирде үлкемизде ең жайған миллий-азатлык хәрекети тарийхы бир пүтин толык сәулеленип, монография түринде жәмийетшиликке усынлыуы керек.

3. КАРАКАЛПАК ХАЛҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ МӘМЛЕКЕТЛИГІН ҚАЙТА ТИКПЕҰ УШЫН ТҮРЭС ТАРИЙХНАМАСЫ. АВТОНОМИЯЛЫ ОБЛАСТЬ, АВТОНОМИЯЛЫ РЕСПУБЛИКА, СУВЕРЕНДИ РЕСПУБЛИКА ТАРИЙХЫН ЖАРАТУҰ

Реже:

1. Түркстан республикасы Әмидүрья областы тарийхын изертлеу.
2. Хорезм республикасы курамында Казак-Каракалпак автономиялы областы тарийхын изертлеу.
3. Казакстан автономиялы республикасы курамында Каракалпак автономиялы областы тарийхын изертлеу.
4. Каракалпакстан Автономиялы Республикасы тарийхын изертлеу.
5. Суверенли Каракалпакстан Республикасы тарийхын жазыу машкалалары.

Әлебиялар:

1. Алпаниязов Т. К. Историография становления и развития каракалпакской национальной советской государственности // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1986, № 1, с. 51—56.
2. Бабашев Ш. Казакстан ССРы хәм Каракалпакстан. - Некис: «Каракалпакстан», 1982.
3. Бабашев Ш. Каракалпакстан Республикасы тарийхындағы сиясий курбанлар (Тарийхымыздын жазылмаган бетлери) - Некис: «Каракалпакстан», 2003.
4. Камалов С., Калниязов У. Улгы Октябрь хәм Каракалпак мемлекетлигинин дүзишуйи. Некис: «Каракалпакстан», 1987.
5. Камалов С. К. Каракалпаклардын халык болып келипесиуйи хәм мемлекетлиги тарийхынан. Некис, 2001.

3. Б. Колшанов

6. Кошанов Б.А. Каракалпакстан 20-йилларнинг иккинчи ярми - 30-йилларда // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мушамлакачилиги даврида.—Тошкент: «Шарк», 2000.
7. Кошанов Б.А., Аметов Т.А. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. Нукус: «Каракалпакстан», 2015.
8. Нуржанов С.У. Каракалпакская автономная область: история в источниках. Нукус: «Илим», 2014.
9. Юсупов О. Каракалпак автономиялыгы областынын дүзлиги // Жас Ленинши. 1984. 19-май
10. Юсупов О. Эбдижалил максым ямаса каракалпаклардын сонгы ханнынын тегдери не бойды? // «Еркин Каракалпакстан», 1992. 19-февраль.

1. Туркстан республикасы Әмиўдерья областы тарихын изертлеў

Каракалпакстан мемлекетшилиги тарихын изертленде ҳазирги заман тарихнамасында Хорезм Республикасы курамында Қазак-Каракалпак автономиялыгы ўалаяты тарихыннын хәм Каракалпак автономиялыгы ўалаяты тарихыннын кеннен сәўлегелгенлиги көзге түседи. Неликтен де тарихшылар өзлеринин мийнетлеринде «1920-жылы октябрь айында Әмиўдерья бөлими ўалаятка айланлы хәм статусы үлкейди» — деген сөзден ары өтпейди. Бул ўалаяттын территориясы, халқы, саясий-жәмийетлик турмысы, миллий мемлекетшилиги тиктеў ушын түрес тарихшылардын дыккат орайынан қалып турлыты. Себеби, бурнынгы коммунистлик илсология шеңберинде жазылган «Каракалпакстан АССР тарихы» мийнетлеринде бул машқала жана экономикалык саясат тарихы бөлминде көрсетилип, мемлекетимизди қайта тиктеў жолында тиреўли көдем болган Әмиўдерья ўалаяты толық сәўлегенбейтуғын еди. Бунын ақыбетинде машқалаға бир төреплеме жантасыў, тарихый дереклерди бурмағаў жүз берген еди.

2003-жылы бастадан шыққан «Каракалпакстан жана тарихы» қитабы таярланган ўақытта да академик С.Камалов пенен профессор Б.Кошановтын «Проблемы истории XX века» макаласында дәўирлестирийде атан өткенине карамастан «Әмиўдерья ўалаяты» тарихы саясий ўақыятлар көленкесинде қалды. Сонлықтан, елимиздин тарихындағы үлкен бир дәўир 1920—1924-жыллары өмир сүрген бул Әмиўдерья ўалаяты тарихын изертлеў тарихнамалары

ен заманатәй машқала болып қала береди. Ұтандарлық тарихнамалары мийнетлерди, әсиресе 2003-жылы бастадан шыққан «Каракалпакстан жана тарихы» қитабындағы тарихый ўақыятлардын қандай дәрежеде сәўлегенлигин үйренгенимизде, бул ўалаят тарихы толығы менен изертленбегенлигин көреміз.

Бурынғы Совет ҳәкимиятынын орнаўынын биринши күнинен бастап Әмиўдерья бөлминдеги ҳүкмет басында европалылардын ўәжилери отырып алды. Бул жыллары каракалпак халқынын миллий мемлекетшилиги ҳаққында хеш қандай мәселе қозғалмады. 1920-жылы Әмиўдерья бөлими ўалаятка айландырылды. Бул жағдай онын автономияға айланыўына сонын менен мемлекетшилигин тикле-ниўине тийкар болыўы мүмкин еди, — деп жазды Л.М.Ахунжанов¹. Бирак басшылар бул мүмкиншиликтен пайдаланыў туўралы ойланбады.

Туркстан Компартиясы Әмиўдерья областылык комитети искер-лигин кеннен изертлеген профессор Я.М.Досумов 1921-жыл 27-майда Советлердин областылык съезди жұмысынын жуўмақларына тоқтап, ен бахалы хәм терен из қалдыратуғын ўақы Әмиўдерья ўалаятынын дүзлиги, деп жазды².

Каракалпакстанда аўыл хожалығы тарихын бириншилерден изертлеген алым А.Бекимбетов Туркстан АССРы ҳүкметти область дийкандарына қолынан келген жәрдемдин көрсеткенлигин атап өтеди. Орайдан 5 мың пуд бийай хәм 2 мың пуд арпа жиберилди, оннан басқа областылык етис комитетине областылык азық-ауқат комитетинен қосымша 6 мың пуд тары, 6 мың пуд маш, 500 пуд гүнжи, 21 мың пуд жүўери алыў ҳаққында буйрық берилди. ТАССРы ҳүкметти Әмиўдерья областы хәм Хорезм республикасы дийкандары ушын 25 мың пуд туқым шигит жиберди. 1921-жылы апрельде область кооперативлери 7519 пуд туқым шигит, сонын 2206 пудын Шымбай уезди алды³.

Юрист алымдар административлик жақтан Әмиўдерья бөлими көп тармақлы бойсыныўға ийе еди: суд ислери хәм билимлендириў

¹ Ахунжанов Л.М. Становление и развитие национальной государственности Каракалпакстана. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени доктора юридических наук. Т. 1993, 16 б.

² Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 1917—1927. Ташкент. Изд. АН УЗССР, 1960, с. 212.

³ Бекимбетов А. Каракалпакстанда кооперативлик планнын иске асырылыўы тарихы. Нөкис: «Каракалпакстан», 1995, 193-б.

бойынша Самарканд уёлаятына, совет эскерий хэм хожалык ислери бойынша Сырдарья уёлаятына хэм айырым коряныу меселелери бойынша тиккелей Туркстан АССР Орайлык Аткарыу Комитети хэм Халык Комиссарлар Комитетине бойсынагуунын агап егти. Сонын ушын да 1920-жылдын октябрь айынша Туркстан Орайлык Аткарыу Комитети Эмиулерья бөлмине, алдынғы территориялык жагдайында отан уёлаят баскарыуын берип, отан уёлаятларды баскарыу бойынша барлык хужыклардан пайдаланыуға ружкелет етеди. Шорахан хэм Шымбай уяастжалары, уездлерге айландырылды. Уёлаят орайы сыпатында Төрткүл каласы белгиленди. Жана уёлаяттын революциялык комитети Туркстан Орайлык Аткарыу комитети тайынды. Эмиулерья уёлаятнын территориялык экономикалык хэм административлик сясий бирлик сыпатында келипесиуи (тиккелей Туркстан АССРы Орайлык Аткарыу Комитетине хэм халык Комиссарлар Комитетине бойсынар еди), бириншиден, үйкен сясий ахмайетке ийе болган болса, еккиншиден, каракалпак халкынын «миллий мамлекети»н тоталитар дүзим искенжесине алыу ушын деспенки жагдай ели.

Октябрьден кейинги айлары ишинде болышевиклердин Эмиулерья уёлаятында еткизген сясатынын нетийжелерин атаклы каракалпак басшыларынан А.К. Досназаровтын 1924-жылдын октябринде Сталин хэм Молотовка жоллаған хатында айтылган сөзлери менен көрсетиу мүмкин: «Путкил исимиз кем карсылык көретиу жолынан, яғный революциядан алдын-ак пайда болган миллий катнастарды саклап калуу принципи бойынша жөнелтирилди, бунда каракалпак халкы партия хэм советлердин жумсында катнасыудан шеглестиреди. Партиялык истин деспенки жылпарынан баслап хакимият басына хөр кандай хийлелердин жәрдеминде жәмийетке жат адамдар келди. Сондай-ак, ол және сондай фактлерди көрсетти, халык массасынын 50% жакынын кураған каракалпаклар ауыл хожалыгы, балык санааты, пахташылык пенен шуғылданып, өзлеринин мийнетинын өнимин сырткы базарда сага алмас еди, өз миллети арасынан кадрлар жетистире алмады. 1920—1924-жылпары Эмиулерья уёлаятында алып барған совет хужиметинин миллий сясаты каракалпак халкынын есирден есирге өткен арзыу үмитлерине жууап бермеди!»

1 Кошанов Б.А. Алгаар Досназаров миллетишл ме ели? // Арал, 1993. №1. 56-бет.

Бурнынгы Эмиулерья уёлаятындагы сясий-эскерий уакыялар да халык яднамасында жакы сактанып калган. «Өлер болдык баспашынын дертинен», «Шайдаков кеп ели азат еиледи», «Бир еламан заман болды», «Залым дүмьт», «Яранлар», «Канлы кел», «Келжи кел», «Соркөл» косыкларында сөйленген.

Р.Ж. Базарбаевтын монографияларында Эмиулерья уёлаятында кадрлар сясаты тарийхы кеннен сөйленген, тарийхнамала биринши мергебе 1920—1924-жылпары ел баскарган азаматлар искерлиги, олардын бир-бири менен келиспеушиликлери, телдери баян етилген.¹ Кейинги жылпары Эмиулерья уёлаятты тарийхын Д.Жуманиязов изертлет атырыпты?²

2. Хорезм республикасы курамында Казак-Каракалпак автономиялы областы тарийхын изертлеу

Бурнынгы совет тарийхнамасында Ғ.Ненесов, Х.Турсунов, А.Гордиенко, Я.Досумов, С.Татыбаев, Н.Каландаровлар 1923—1924-жылпары Хорезм республикасы курамында Казак-Каракалпак автономиялы областы өмир сүргенлигине итибар бермеди.³

¹ Базарбаев Р. Кадровая политика советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Нукус: «Каракалпакстан», 2010; Усы автор. Из истории национальной государственности Каракалпакстана // Научный мир Казахстана. 2010. №4; Усы автор. Из истории кадровой политики в Каракалпакстане 1920—1924-годов // «Общественные науки в Узбекистане». Ташкент. 2009. №1; Усы автор. История кадровой политики советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Нукус: «Билим», 2012.

² Жуманиязов Д. Эмиулерья областы тарийхын изертлеу // Каракалпакстаннын ен жана тарийхынын ахмайетли машкалалары. Респ. конф. материалдары. — Нукус, 2014. — 60-62-беттер; Усы автор. Туркстан республикасы Эмиулерья уёлаятынын изертлениу тарийхынан // КМУ хабарысы, 2015. №3.

³ Ненесов Ғ. Из истории Хорезмской революции (1920—1924 гг.) — Ташкент: «Узбекистон», 1962; Усы автор. 1920—1924-жылпардагы Хорезм халык совет революциясында Каракалпакстан мийнеткешлеринин роли. — Нукус: Каракалпак мемлекетлик баспасы, 1964; Турсунов Х. Национальная политика Коммунистической партии в Туркстане. 1917—1924 гг. — Ташкент, 1971; Гордиенко А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии. — Москва, 1959; Досумов Я. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927). Ташкент, 1960; Татыбаев С. Преобразование Каракалпакской Автономной области в ККАССР. Нукус, 1959; Усы автор. Исторический опыт построения социализма в Каракалпакнии (1917—1941). — Нукус, 1971; Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии. — Ташкент, 1975.

К. Мухамедбердыев тарихнамала биринши мәртәбә усы төһарәә итибар берип, колда бар тарихый мийнетлерди пайдаланып, каракашпақ жеринин 1873-жылдан кейин екиге бөлнгенин, Хорезмде миллий мәселеге жақсы көйүл бөлнгенин атап өтеди¹. Онын шекирти Кошмурут Пағуализов өз монографиясында Хорезм Республикасы Орайлық атқаруы Комитети жанында казак-каракашпақ бөлгими хәрәкет еткенин жазалды².

С. Камалов хәм У. Қалинннзов Орта Азияда мәмлекетлик аймақлық шеғарағлау уақтында Хорезм республикасы мүлкін бөлстиргенде «К. Әдинаев исн», «Шорахан мәселеси» пайда болғанлығын атап өтеди³.

Хорезм аймағында искерлик көрсеткен каракашпақ мәмлекетлик ғайраткерлерн жақкында Х. Есбергеннов, М. Махмудовлар кишипирим киташлар жазды⁴.

Хорезмди ишмпаз М. Матқаримов 1920—1924-жыллардағы Хорезм республикасы мәмлекетлик басқаруы тарихын изертлеп, Манғыт, Хожени, Қоныраттан ел азаматлары басқаруы жұмысына тарылығанын атап өтеди⁵. Хожелиши Сейлихан Сарсенбаев 1923-жылы Хорезм республикасы сыртқы ислер нозири, Қоныратлы Мемлихожа Ибниаминов ишкн ислер нозири болып тайынланған. Сондай-ақ, М. Матқаримов Хорезм республикасын тарқатуы дәуиринде хорезмди ғайраткерлердин бул процеске қарсы болғанын атап өтеди.

Қаракашпақ мәмлекетшилигин дәрьянын шеп жағындағы каракашпақ жеринде, яғнын Хорезм Халық Республикасы курамында дүзүйге тұра келди. ХХСР орайлық атқаруы комитетинин екннши сессиясы 1924-жыл апрель айында миллий мәселе бойынша арнаулы

¹ Мухамедбердыев К. Б. Октябрь и воссоединение Каракашпақстана. — Нукус, 1977; Усы автор. Ленин и народы Хорезмского оазиса: Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. Нукус: «Каракашпақстан», 1982; Усы автор. История Хорезмской революции. — Ташкент, 1986.

² Пағуалинзов К. Истоки Хорезмской Республики Каракашпақстан. Часть 1. Девобержна Каракашпақни в 1917-1924 гг. — Некус, 1992.

³ Камалов С., Қалинннзов У. Улы Октябрь хәм каракашпақ мәмлекетлигинин дүзилиши. Некус, 1987.

⁴ Есбергеннов Х. Биринши президент. Некус, 1970; Усы автор. Көптілеу Нурумхамедов. — Некус, 1974; Махмудов М. Бархат сиймоғлар (Қағалон Курбонғари хақша дағхалар). — Ташкент, 1991.

⁵ Матқаримов М. Хорезм Республикасы: дағлат дүзилиши, нозириларн ва иқтисоди. — Ургенч, 1993.

қарар қабыл етип, өз курамында Казак-Қаракашпақ автономиялы уәлаятн дүзйүди уйғарды¹.

Тез арада уәлаят ревкомы тастыйықланды. 1924-жыл май айында Хорезм Республикасы орайлық атқаруы комитетинин IV сессиясы пайтахты Хожели қаласы болған Казак-Қаракашпақ автономиялы уәлаяттын дүзйү хақкында қарар қабыл етти. Онын курамында төрт болысылық: Хожени, Төнөбазар, Жанақала хәм Қонырат болысылықлары және еки қала: Хожели, Қонырат кирди. Олар өз ишине 90 аксақаллар кенеслерин қамтыды. Казак-Қаракашпақ автономиялы уәлаяттында 43778 каракашпақ жасалды.

Хорезм республикасынын курамында Казак-Қаракашпақ автономиялы уәлаяттынын дүзилиши каракашпақ халкынын бирден-бир миллий мәмлекет болып текленуинин ең әһмийетли басқшыларынын бири болғаны хақкындағы хақыйқаттықты атап көрсетти керек.

2000-жылы Рахимберген Сапаев «Хорезм республикасы курамында Казак-Қаракашпақ автономиялы областы тарихы» темасында кандидаттық диссертация қорғап, илимий айтанысқа усы автономиялы областы халықтарынын 1924-жылы 17—19-сентябрь күндери болып өткен курултайы материалыларын киргизеди².

Р. Сапаев 1920-жылы февраль айында Хорезм республикасында районлық кенеслер дүзилгенде Хожели, Қоныратта казак хәм каракашпақлардын кенеси («шуро») дүзилгенин, 1922-жылы ХорЦИК жанында Таған Абдуллаев басшылығында казак-каракашпақ бөлгими ислегенин, «Ақ жол» газетасы баспадан шыққанын, 1924-жыл апрель айынан баслап ревком ислегенин архив материалылары нетизинде баылап өтеди. 1924-жылы 17—19-сентябрьде өткен курултайға қатнаскан 60 делегаттын исми-шарипшери Р. Сапаев төрелинен тикленген.

¹ Каракашпақстан жана тарихый Каракашпақстан XIX әсирдин ақырынан XX әсирге шекем. Некус, «Каракашпақстан», 2003. 345 бет.

² Сапаев Р., Кошанов Б. А. Создание Казахско-Каракашпақской автономной области — важнейший этап воссоединения каракашпақского народа в единое национальное государство // Вестник КО АН РУ. 1997. №1-2. С.112-114; Сапаев Р. Из истории народного хозяйства Казахско-Каракашпақской автономной области Хорезмской НСР // Вестник КО АН РУ. 1998. №2-3. С.132-134; Сапаев Р. Город Ходжент — столица Казахско-Каракашпақской автономной области Хорезмской Республики // Вестник КО АН РУ. 1999. №4. С.80-82; Сапаев Р. История создания и развития Казахско-Каракашпақской автономной области в составе Хорезмской Республики (1920—1925 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Некус, 2000.

Р. Сапаевтың кандидаттық диссертациясы хәм илимий макалаларында Хорезм республикасында миллий мәселеге айрықша итибар берилгени, Мухаммадияр Калиров, Дастан Мухаммедов, Бекман Чопанов, Ибрагим Мухамедназаров, Иманберген Сардаров, Мухаммед Амалияров, Мухаммемякуб Курбаниязов, Сарымолдаев, Батабаев, Шаригов, Сафилуллаев, Сайырсаулев, Мирмаков, Есемурат Ерниязов, Тореев, Минбаев, Нуруллаев, Уафаев, Холжаев, Балтаев, Наурызбаев, Ибадуллаев хәм басқалардын тарих сахнасына шыкканы баян этиледи.

3. Казакстан автономиялы республикасы курамында Каракашпак автономиялы областы тарихын изертлеу

Расмий тарихнамадан алдын халык ауызеки деретпелеринде Казакстан автономиялы республикасы курамында Каракашпак автономиялы областы тарихы жаратыла баслады.

Алгаяр Досназаров пенен тендей миллий мемлекеттикти тиктеу ушын ат салыскан Әбиү Кудабаетын эжайыш минез-кулкы, ен жаксы адамгершилик касийетлери Аипберген Муусаевтын «Бола баслады», И.Юсуповтын «Дәуир самаллары», Х.Дәулетназаровтын «Халкым, мен Сизлерге «стан» эпердим», А.Токмагамбетовтын «Партилет», Абат Әлиевтын «Парыз», Алпысбай Султановтын «Дөхмет» шыгармаларында, Ж.Арслановтын «Жалынлы жүрек» китабында терийип этиледи.

А.Муусаев «Биринши май» косыгында:

Каракашпактын боска калган хабары,
Мәрт жигиттин келер намысы ары,
Улы Досназарын Аллахылары —
Маскеу межлисине бара баслады.
Бул бир жигит екен өзи айбаты,
Сөйлеген сөзлери шекеден тапты,
«Еркин каракашпак — мухтариятты», —
Деген сөз хәр жерден шыға баслады.

Әмиулеры улапатында Ибрайым Бекимбетов пенен Әбиү Кудабаетын миллий мемлекеттикти тиктеудеги үлп-насиит жумысы Аипберген Муусаевтын «Бола баслады» косыгында төмендегише терийиптленеди:

Еркинлик хауазы әлемге түсти,
Еситкенди каракашпактын пуш-пушты,
Соң күндери еки шошпак жетисти,
Бул — Ибрайым, Әбиү бола баслады.

Әбиү — мыннан шыккан тулпар екендур,
Жете жүйрик, көзи кункар екендур,
Агалан бир тууган сункар екендур,
Мәрт жолдасын тауып келе баслады!

1924-жылы Каракашпак автономиялы областын дүзиу бойынша шөлкемlestириу комитети ағасы болып сайланып, миллий шетгарадарды белгилеу илажларын әмешпе асыруу, округтер менен болысларга бөлиу жумысларына тиккелей қатнасқан Әбиү Кудабает жоқарыдағыдай хызметлери ушын халык яднамасында мәңги сақланган.

Аипберген Муусаев «Бола баслады» косыгында Хорезм хәм Әмиулеры улапатында миллий мемлекеттикти тиктеу ушын түрескен Ораз Ермановтын айрықша сығатларын өз уақытында дурыс байқалды хәм оны жәмийетшиликке үлпи этип, былайынша терийипшеди:

Жайылған, Майкы бий — түпки сарамыз,
Жаман-жаксы хасымызға бағамыз,
Ел намысын шеккен Ораз ағамыз,
Ушлы жұрттан хабар тула баслады.

Сондай-ақ, Ораз Ерманов пенен Сейфуллабит Мәжитовтын бирге ислеккени, екеуинин де халык алдында уллы хызметлери бар екенлиги төмендеги қатарлардан белгили:

Сөз еситин Ораз, Сейфуллабиттен,
Бурныннан ис көрген гене заводтан,
Ташкент үлкесинде улды ис тутқан,
Газип басып, тип шығара баслады.

Ибрайым Бекимбетов 1919—1920-жыллары Шымбай болыслығында жер өлшеу исине қатнасалы. 1922—1923-жыллары улапатылық қамбағаллар шөлкеминде жууалпы хызметте ислейди. Автономия ушын түресте Ибрайым Бекимбетовтын баска ел ағалары менен тендей болпаны төмендеги қатарлардан белгили:

Муусаев А. Шығармалары. Нөкис, 1981. 36 бет.

Ибраһымдай жигит әлемге кетмес,
Бұнындай жақсының қадирин қим билмес,
Дилдәрлықта Жидрешпенден кем емес,
Биреу-биреуінен өге баспады.

Аллахқыяр, Ораз және Ибраһым,
Бұларды дүс еткен кәшір Қудайым,
Соң Мәскеуден алып миллеттин жайын,
Гүллі ықтырар болып келе баспады.

Қарақалпақ халқының данқты перзенттері Әбиү Құдабаев, Алғазар Досназаров, Қасым Әуезов, Ораз Ерманов, Ибраһым Бекимбетов, Менглихожа Ибниаминов хәм басқалар миллий мемлекетликти қайта тиклеуге салмақты үлес қосты. Бұл тұрарлы Аяпберген Мұсаев балдай жазған еді:

Келген сон Төрткүлге тилграм урды,
Таза төртіп етті — қурылтай құрды,
Хәр қайсысы бир истин басында тұрды,
Пуқаралар бойынсына баспады.

Россия Федерациясы, Қазақстан автономиялы республикасы құрамына 1925-жылы кирген Қарақалпақ автономиялы областы тарихы 1930-жылы Павел Варламов пенен Қасым Әуезовтың кітабында баян етіледі. Авторлар қарақалпақ халқына мемлекет-ликти тек Октябрь революциясы ғана берди деген тезисти айта сүреді¹.

Я.Досумов Қарақалпақ автономиялы областы тарихы бойынша жана архивлик материаллар киргизе алды².

Қарақалпақ автономиялы областы хәм автономиялы республика тарихы Суйинич Татыбаевтың кандидатлық хәм докторлық диссертация объектине айналды³.

Авезов К., Варламов П. Қарақалпақстан к 10-летию Қазақстана. — Анка-ата, 1930.
Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927 гг.). — Ташкент: Изд-во АН Узбекстана, 1960.
Татыбаев С. Преобразование Каракалпакской автономной области в ККАССР. — Нукус, 1959. Усы автор. Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917—1941 гг.). — Некис, 1971.

К.Мухамедбердыев Қарақалпақ автономиялы областының машақатлы тарихый жолы хаккында мағлұмат береди¹.

С.Камалов хәм У.Калиязов совет тарихнамасындағы «Октябрь революциясы қарақалпақларға мемлекетшиллик берди» деген тезиске салық болып, автономиялы область дүжи ұшын түрес тарихын баян етеди².

С.Камалов «Қарақалпақтардың халық болып келипгесиуи хәм оның мемлекетлигинин тарихынан» кітабында миллий мемлекет-шилликти қайта тиклеу концепциясын уыныды. «Қарақалпақстан жана тарихы» кітабында усы концепция ентизилген хәм 1925-жылғы мемлекет совет формасында болғаны айтылады.

1970-жыллардан соң миллий мемлекетшилликти қайта тикле-генлердин бири Алғазар Досназаров хаккында илимий мийнетлер деретиле баспады³. Авторлардың ишинде бұл темала жемили көлем тербеткен Қырықбай Байниязов пенен Бауғетдин Алпаниязовларды атап өтемиз.

Президентимиз И.А.Каримов Алғазар Досназаровты қарақалпақ халқының едалатлы хәм теңлик, азаттық, еркиншиқ ұшын түрескен дәу жүрекли қахарман перзенттеринин бири деп бақалады⁴.

Тарихнамала Қарақалпақ автономиялы областы тарихын толығырақ баянлаған мийнет Сабит Нуржановтың кітабы болып табылады⁵. Кітапта областтағы партия хәм совет органдары

¹ Мухамедбердыев К.Б. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. — Нукус, 1977; Усы автор. Ленин и народы Хорезмского оазиса: Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. Нукус: «Қарақалпақстан», 1982; Усы автор. История Хорезмской революции. — Ташкент, 1986.

² Камалов С., Калиязов У. Уллы Октябрь хәм қарақалпақ мемлекетлигинин дүзилуи. Некис, 1987.

³ Байниязов К. Тан жұлдызлары. Өжайып адамдардың өмири. — Некис: «Қарақалпақстан», 1989; Байниязов Алғазар Досназаров. Некис: «Қарақалпақстан», 1991; Колпанов Б.А. Алғазар Досназаров миллетши ме елди? // Арал 1993. № 1; Колпанов Б.А. Разноможит как закрытое пикье. Информационный доклад А.Досназарова в ПК РКП (б) // Вестник КО АН РУ. 1992. №3; Алпаниязов Б. Алғазар бас болы қарақалпаққа (А.Досназаровтың өмир жолынан). — Некис: «Қарақалпақстан», 1996; Махамудов М.М. Баракет сиймолар. Қапанон қурбонлари хакда лавқалар. — Топкент: Узбекстан, 1991; «Шахстын тарихтығы ролы». А.Досназаровтың туулығанына 110 жыл толығана бағыштанған респ. илмий конф. материаллары. — Некис, 2007.

⁴ Каримов И.А. Узбекстониинг ұз истиглиги ва таракхийет йули. Ташкент, «Узбекистон», 1992. 56 бет.

⁵ Нуржанов С.У. Қарақалпақская автономная область: история и источники (1925—1932 гг.). — Автореф. дисс. канд. ист. наук. Некис, 1998; Усы автор. Қарақалпақская автономная область: история в источниках. — Некис: «Илим», 2014.

конференциялары менен съездлери толық танкыланды, баспасөз материалдары пайдаланылды, архив құжәтлери илгимий айданысқа енгизиледи. Усы жана материалдардың облыста мемлекетшілдікті қайта тиклеу, жер-суу реформасын өткеріу, ауыл хожалығын қоллективлестіріуді сәулегендіріудегі орны белгиленеди.

Қарақалпақ автономиялы облысты қалдрлар таврлау тарихын Рахимназар Базарбаев сәулегендірди¹.

Қазақстанлы тарихшы Жарбөл Байназаров «Қазақстан Қурамындағы Қарақалпақ автономиялык облысты (1924—1930)» темасында кандидаттық диссертация қорғалы хәм илимий мақалалар жериялалды².

4. Қарақалпақстан автономиялы республикасы тарихын изертлеу

Қарақалпақстандағы 1929-жылғы халық көгерлигиси ақыбетинде Қарақалпақстанда үлкен сисий уақыя жүзеге келди — 1930-жыллы үлкемиз Россия Федерациясы Қурамына тиккелей етти.

1932-жыллы автономиялы республика хаккында биринши китап басылып шықты³. Қарақалпақстан АССРы өндирис күшлери хәм үлке хожалығы, мәдениытына арналган пүткил аўқамлык конференция материалдарынын баспадан шығыуы тарихнамалда үлкен уақыя болды⁴. 1950-жыллардың ақырында Л. Розенштейн — хәм С. Татыбаевлардың монографиялары баспадан шығалды⁵.

¹ Базарбаев Р. Кадровая политика советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Некис: «Қарақалпақстан», 2010, Усы автор. Из истории национально-государственного размежевания в Каракалпакстане // Научный мир Казахстана. 2010. №4; Усы автор. Из истории кадровой политики в Каракалпакстане 1920—1924 годов // «Общественные науки в Узбекистане». Ташкент, 2009. №1; Усы автор. История кадровой политики советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Некис: «Билим», 2012.

² Байназаров Ж. А. Қазақстан құрамындағы Қарақалпақ Автономиялық облысты (1924—1930) // Қазақ тарихы. — 2000. — №5. 59—65—бетлер; Усы автор. История становления Каракалпакской Автономной области в составе Казахской АССР (1924—1930 гг.). — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Алматы, 2006.

³ Москвитин Н. Каракалпакская АССР. — Москва, 1932.

⁴ Каракалпақкия. Труды первой конференции по производственному слиянию Каракалпакской АССР. — Ленинград, 1934. 1—2 том.

⁵ Розенштейн Л. Ф. К вопросу образования ККАССР. — Нукус, 1957; Татыбаев С. У. К истории преобразования КАО в ККАССР. — Некис, 1959.

Т. Кулумбетов, А. Раджапов, Д. Ахунджанов, С. Нийетгулдаев, Ж. Низовалар автономиялы республика юридикалык статусы, парламентти хәм ҳукимети туурағы мийнетлер деретти¹. Қарақалпақстаннын сисий турмысы, жемийетлик шөлкемлер ис-хәрекетти тарихы Ж. Арзыханов, У. Кафиязов, К. Наимовлардың кандидаттық диссертацияларында партия тарихы шеберинде сөз етиледи². Бул жасы үлкен тарихшылардың мийнетлеринде үлкен кемшилдиктер бар екенин айтысқ болалды, деген менен өз заманында бул ақсақал тарихшылар басқаша жаза алмайтуғындығын да атап өтуймиз керек.

С. Камалов Россия Федерациясы Қурамында 1930—1936-жыллары болганында Қарақалпақстан автономиялы республикасы үлкен жеткендиктерге ерискенин, архив құжәтлерин илгимий айданысқа енгизиленигин атап өгти³.

Деген менен, уағандарлық тарихнамалда автономиялы республика тарихы бойынша толығырақ архив құжәтлерин илгимий айданысқа Асқар Джумашев енгизди⁴. Автономиялы республика халық тарихы тарихнамаларында тарихнамалардың қысқартылған және бұрмаланған екендігі туралы мәліметтер берілген. Қарақалпақстан Республикасының тарихы туралы тарихнамалардың қысқартылған және бұрмаланған екендігі туралы мәліметтер берілген. Қарақалпақстан Республикасының тарихы туралы тарихнамалардың қысқартылған және бұрмаланған екендігі туралы мәліметтер берілген.

¹ Кулумбетов Т. Верховный Совет КАСРР — высший орган государственной власти ККАССР. — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Ташкент, 1962; Раджапов А. Создание и деятельность Совета Министров ККАССР. — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Ташкент, 1965; Ахунжанов Д. М. Становление и развитие социалистической государственности в Каракалпакстане. 1978. Усы автор. Становление и развитие национальной государственности в Каракалпакстане. — Автореф. дисс. доктора юрид. наук. — Ташкент, 1993; Нийетгулдаев С. Д. Совершенствование государственного строительства в Республике Каракалпакстан (опыт и проблемы). — Автореф. дисс. доктора юрид. наук. — Ташкент, 1994; Низова Ж. Создание и развитие КАСРР в составе РСФСР (1924—1937). — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. — Москва, 1985.

² Арзыханов Дж. Деятельность партийных организаций Каракалпакской АССР по коммунистическому воспитанию трудящихся в период между XX и XXII съездами КПСС. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Ташкент, 1964; Кафиязов У. Борьба трудящихся Каракалпакской АССР за выполнение заданий семилетки. 1959—1965 гг. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 1971; Наймов К. Руководство партийной организацией Каракалпакки местных Советов в период дальнейшего развития социалистического общества. 1951—1958 гг. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1975 хәм басқалар.

³ Камалов С. К. РСФСР жәм Қарақалпақстан. — Некис: Қарақалпақстан, 1978; Камалов С. К., Германова В. В. Москва-Қарақалпақстан. История шефства Дзержинского района столицы над автономной республикой. Историко-публицистический очерк. — Некис: «Қарақалпақстан», 1986.

⁴ Джумашев А. М. История Каракалпакстана в правительственных документах. 1932—1942 гг. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Некис, 1996.

Комиссарлар кенеси Курамы толық баян етипди, съездлер хужжеттери айланьса киргизилип, республика басшылары жөнинде мағылүматлар берилди, 1930-жылдын басарында Казакстаннан посылт келген казак-ларды жайнастырыу, олардын аянышы тегдири жаксы баян етилип. Каракалпакстаннын 1930—1936-жылдары Россия Федерациясы Курамында болганы, 1937-жылдан бастап Өзбекжистан Курамына өткенлиги салыстырмалы усыл менен Кууат Хакимниязовтын кандидатлык диссертациясында сөүлеленген¹. Бурынғы илимпазлардын мийнеттеринен өзгөшелиги, К.Хакимниязов 1930—1940-жылдардагы репрессия тарийхын козгап етеди.

Егнимизде тоталитар тартип, зулымлык өмир сүрген жылдарда өзгеринин азаматлык ұазыйпасын орындап, азатлык түрес жолында миллий мемлекетти қайта тиктеуге белсене катнасқан, елим деп ениренип шейит болган ел перзенттеринин хызметтери хэм тегдир-лери жөнинде көнлеген китаптар жарык көрди².

Бұл илимий машкала бойынша дәслепки макалалар 1956-жылды репрессияга ушырағандарды реабилитация (аклау) процесси басланганнан кейин туткип Аўхам бойынша басланган ели. Лекин Каракалпакстан көлеминде 1966-жылдары Алпар Досназаровты аклау ушын түресген кейин ғана бұл машкала бойынша макалалар жазыу ен жайды.

Деген менен кешети бурынғы совет дүзими дәуиринде репрессияга ушыраған Алпар Досназаров, Қарым Әүезов, Көтпигеу Нұрмухаммедов хэм басқа ел азаматларынын санаулылары хаккында макалалар баспадан шықты.

Өзбекжистан фаресизликке ерискеннен, Каракалпакстан суверен республика болғаннан кейин, тарийх илиминде бұл илимий машкала С.Камалов, Б.Кощанов, Б.Алганиязов, Т.Алганиязов, Г.Дәулетова хэм

1 Хакимниязов К.А. Каракалпакстан в 1930-1941-е годы: исторический опыт и проблемы. - Автореферат дисс... канд. ист. наук. - Некис, 2002.

2 Әбимуратов Т. Репрессияга ушыраған уламалар: Сәлмен ийшан Камат улы, Пурхан ийшан Кайыпназар улы, Алғаназар ахун Косназар улы, Қалиябет ахун Отелурат улы. Некис: «Каракалпакстан», 1992; Жапаков Н. Каракалпакстан Халық Комиссарлар советинин ски пресиденти // Жапаков Н. Еске түсирюдер, илимий мийнеттери. - Некис: «Билим», 1990. - 91-94 бетлер; Әтеулиев О. Хужлан хэм хуким. - Некис: «Каракалпакстан», 1992; Паратдинов А. Сөйлелген тарийх. - Некис: «Каракалпакстан», 1996; Камалов С.К., Есберенов Х. О госуларственной и общественной деятельности К.Нурмухаммедова // Вестник ККО АН Рүз. 1993, №3.

басқалардын китапларында хэм макалаларында, кандидатлык хэм докторлык диссертацияларында изертлене басалды¹.

Каракалпакстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери, Өзбекжистан Республикасы «Шохишлар хотираси» қайырқомлык қоры Каракалпакстан бөлими баслығы, профессор Ш.Бабашев бұл тема бойынша ски ири монографиясын баспадан шығарды².

Каракалпакстанда бурынғы совет дүзими жылдарында репрессия тарийхын дәуирлеу елеге шекем дурыс исленбей атыр. Бизин пикир-имизше төмендеги репрессия жылдарын айрықша атап өту орынлы болалы:

1917—1920-жылдар: Убайдулла Бәүелдинов (Хан Максым), Куллымурад бий (Бала бий), Инаят болыс Низов, Ибрайым Адылов, Сейтназар Пирназаров хэм басқалар.

1920—1925-жылдар: Алпар Досназаров, Сейлихан Сәрсенбаев, Ментихожа Ибниаминов, Әбуу Қудабев, Ибрайым Бекимбетов, Ержан Кожуров, Жума Аташев, Асан Әйтешов, Тажим Негесов, Өғенияз Бекимбетов, Файзулла Мақаримов, Карабай Ерманов хэм басқалар.

1926—1930-жылдар: Абдиқалип Исметгулаев, Асқар Урумбаев, Мәмбеткерим Беканов, Хожакмет Ерназаров, Оразымбет Әйтешов,

1 Камалов С.К. Каракалпактардың халық болып көнлеспектуи хэм онын мемлекетлигинин тарийхынан. Некис, 2001; Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККО АН Рүз, Нукус, 1996. №2; Алганиязов Б. Алпар бас болды каракалпакка. Некис, 1996; Алганиязов Т.К. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант. Алматы, 1999; Сарыбаев М.К. «Великий перелом» и трагедия деканских хозяйств в Каракалпакии // Вестник ККО АН Рүз. 2000. №6; Давлетова Г. Тактикаупрессе восстание 1929 года. Автореф. Канд. Дисс. Нукус, 2002; Нуржанов С. Власть и каракалпакское общество: анализ факторов и взаимоотношений // Вестник ККО АН Рүз. 2001. №1-2; Кошанов Б.А. Время великих потрясений // Вести Каракалпакстана. 1997. 20 декабрь; Кошанов Б.А. Алпар Досназаров миллетшиг ме ели? // «Арал». 1993. №1; Кошанов Б.А. Сәлгүтпосе дәстигелиге. Каракалпакстан в 1920—1930 гг. // «Вести Каракалпакстана». 1997. 23 декабрь; Кошанов Б. Хакимниязов К. 30-е толы в сульбах народоо Каракалпакстанна // «Вести Каракалпакстанна». 2002. 19 март; Ходжаниязов Г., Юсупов О. Каракалпакстандагы мухаллес орындар. - Некис: «Каракалпакстан», 1994; Юсупов О. Абдиқалип максым ямаса каракалпактардын сонгы ханынын тегдире не болды? // «Еркин Каракалпакстан», 1992. 29-февраль; Юсупов О., Базарбаев Р.Ж. Карақалм ийшан медресесинин китапшары қайта? // «Еркин Каракалпакстан», 1993. 23-январь; Юсупов О. Қум өзек ишанлары // «Каракалпакстан жаслар», 1992. 26-март.

2 Бабашев Ш. Каракалпакстан Республикасын тарийхындагы сиясий Курбагылар (Тарийхымыздын жазылмаган бетлери). Некис, 2003; Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия Курбагылары (Естелик китабы). Некис, 2007.

Нажим Ибрагимов, Пахрашин Мунтайаровлар, Сейтгалый Агайдаров, Керимберди Садуллаев, Инаят ийшан Бахаулладинов, Халила ахун Атаулиев, Парватлин ийшан Мунайдаров, Тансык хожа Урумбаев, Керимберди ахун Нуруллаев, Шыныкгул Аманбаев, Ахмед Буранчиев, Айжан Нуралиев, Байнияз Матушев, Сейтжан Даукеев, Жаксым Гуликеев, Атир Курбанбаев хэм баскалар;

1930—1936-жыллар: Касым Әвезов, Казакбай Аглабергеннов, Жакымурат Жаналиев, Гиримбет Төреев, Хаким Науруллаев, Бекжан Таниев, Ж.Рахметгуллаев, Хожан Абдихаликов, Х.Темирханов, П.Ишимбетов, К.Шахмурагов хэм баскалар;

1937—1938-жыллар: Ислам Алиев, Дәүлет Раев, Керимберди Балтаев, Г.Ф.Квачев, Камилжан Алимов, З.Ж.Сарсенбаев, А.Куленов, Жумабай Курбанов, Көптүлгөү Нурмухаммедов, А.Бекмуратов, А.Алимухаммедов, И.Исахаммедов, Т.Низаматдинов, С.Төреев, И.И. Данчик, Кахимулла Баканов, А.Пирназаров, С.Айтибаев, И.Бекбаулиев, Х.Якупов, О.Ишманов, С.Кылычев, Б.Сейпрасулиев, П.Төреев, И.Мусаев, А.Айтешов, М.Жакымуратов, С.Карабаевлар, С.Нуржанов, А.Нигматуллаев, А.Ташенов, Ж.Калипбеков, П.Мусаев, Бавтагаев, Т.Тауманов, Атабаев, И.Имамназаров, И.Мамедалиев, В.Т.Валиуллин, Ө.Ахмедов, Ачилов, Бектолатов, Абдалов, Ө.Аюбов, Сулайманов, П.Сунгалиев, Сейдуллабит Мажитов, Рахим Мажитов, Ибасар Фазылов, Хожан Абдихаликов, Оразалы Косоев, Ибат Бекбаулиев, Амет бакы Магназаров, Сейит Төреев, Жумамурат Жакымуратов, Махмуд Кунназаров, Камал Төреев, Абдулла Бабжанов, Теренияз Айтешов, Халимурат бай Курбанов, Шыныкгул бай Халкеев, Тажетдин ийшан Аймамбетов, Төре аксакал, Кәлип Тигеумуратов хэм баскалар,

1941—1950-жыллар: Пиржан Сейтов, Мөтеке Жуманазаров, Наурыз Жапакоев, Нажим Даукараев хэм баскалар.

Буллар Каракалпакстан Республикасынын тарихында, халыктын ядында терең из калдырган ел агалары болды. Олар каракалпак халкынын хурметине миясар, тууган елимиз тарихынын беттеринде аттары алтын сыя менен жазылууга миясар инсанлар эли.

Бул жасы үлкендер жигирмаланшы жыллар — отызыншы жыллардын акырында, екынши жер жүзлик урыс дәуиринде хэм урыстан сонгы кайта тиклеу жылларында Каракалпакстанга басшылык еткен елимиздин ардакты аксакаллары болды. Олар кыйын шараяттарда, Каракалпакстаннын гүлленип, рауажтанууы ушын халда хызмет исели, халыкты аш-жапанаш кылмай, елдин бирлигин саклап турды.

Деген менен, бул илимий машкаланын көп кырлы хэм сырлы төрөлери эле де изертленбей атырылты. Агап айтканда, 1937-жылы репрессияга ушыраган мемлекеттик ғайраткерлердин каракалпак миллий мемлекеттигин кайта тиклеу хэм рауажландыруу бойынша ис-хәреketи, репрессия избе-излик барысы, ауыллардагы турмыс, ел баскарган азаматлар исми-шериплери елге шекем толык сөүленбеген хэм илимий машкада сыпатында койылмаган.

Тарихнамача биринчилерден болып, Кәлипбек Камалов Пиржан Сейтов хакында хакыйкатлыкты жазды.

«Ел баскарыулай оғда машакатлы, бийик мертебелі лауазымнын жүрмел атын төлдир турли адамлардын алдына тарталы. Халыктын ядында, елдин тарихында олардын бери бирдей из калдырып кете алмайлы. Пиржан Сейтов, Мөтеке Жуманазаров, Наурыз Жапакоевлар Каракалпакстан Республикасынын тарихында, халыктын ядында терең из калдырган ел агалары болды. Олар каракалпак халкынын уллы үш байтерети, тууган елимиз тарихынын беттеринде атлары алтын сыя менен жазылууга миясар инсанлар эли» — деп жазды К.Камалов.

«Хәммеге мәлим, — деп жазды К.Камалов, — бул дәуир кан төгипте урыс себепли халык гүйзелгиске ушырап, турмыс шараяты төменлеген, мемлекеттик тәминат оғда аз болған машакатлы, ауыр жыллар эли. Минне усындай уакытларда елге басшылык етиу, халыктын нанын тауып берип, тамағын тойдыруу мүшкил ис эли. Бул жылларда тапкандар өтис кос пенен, таппағандар ешек кос пенен жер сүрип ямаса кетпенлеп етин еккен, кыста казыуда жаптын ырашына тон аркалап шығарып суу әкелип, шығыр менен жер суғарған.

Бул үш аксакал усындай ауыр жылларда, кыйын шараятларда, Каракалпакстаннын гүлленип, рауажтанууы ушын халда хызмет исели, халыкты аш-жапанаш кылмай, елдин бирлигин саклап турды. Заманаласлары ушын олар өрнек болды. Әкпелтсе косшылары олардын ибратлы сөзлерин куннығып тындады, олардан қарым-қатнас жасаудын сырларын, миллий дәстүрлер менен үрип-әдетлерди көстерлеуді үйренди».

Бүгинги жас әулад Кәлипбек Камаловтын «Ел хызметинде», Айназар Кунназаровтын «Жети асырым» еске түспиреулері арқалы,

¹ Камалов К. Ел хызметинде. Некис, 1995. 45 бет.

Камал Мамбетовтын «Метеге Жуманазаров» очерки аркалы олардын аяларын есити¹.
1950—1985-жылдардагы илимиз тарихын бел азаматтары искерлиги менен тыгыз изертлеу зорундугун акдемик С. Камалов пенен профессор Б. Кошанов айтып өтти².
Халкымыздын ардакы нерзенти, мамлекетлик гайраткер, илимпаз хэм меленият искери, шайыр хэм жазуучусу Наурыз Жапаквотын Каракалпакстанды рауажландырууда улкен улеси бар³.

Каллибек Камаловтын айтылуынша ол хэр сезин ойлангыт айтагуын, салмакты, ашайым, өзинин билимине, күшине исенетуын, сын-сымбагы келискен, арыстандай айбатлы киши еди. Наурыз атанын баска аксакалдардан өзгешелиги — ол Каракалпакстаннын келешек тегирин белгилейтуын улкен маселелер ората койылса, хэр кандай дауазымдагы адамнын алдында да өз пикирин тайсалмай айта алагуын батты минеси, ержүрек киши еди.

С. Султанова өзинин кандидатлык диссертациясында 1952-жылы 29-июлинде республика Министрлер Кенеси бастыгы Наурыз Жапаквот хэм обкомнын биринши хаткери Арзы Махмудовлар Эзбекистан хукимети бастыгы Нуридин Мухитдинов хэм өзКП Оралтык комитети биринши хаткери Амин Ниязова «Бас Туркмен каналы тасир етуу аймагындагы Каракалпакстан АССРы эндирис күштерин орналастыруу маселесине» деген атамала хат жазып, онда пайтахтымызда текстиль комбинатын, жипек ийириу фабрикасын, нефитти кайта ислеу заводын, химия-фармакология заводын, супер-фосфат заводын хэм көшлен санаат кэрхандаларын салыу хаккында батты усынсыларды алдыга койды, — деп жазалды⁴. Наурыз Жапаквотын пикиринше Бас Туркмен каналы баскармасы Нөкис каласында жайласыуы керек еди.

¹ Мамбетов К. Метеге Жуманазаров. Нөкис. 1991.
² Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблема истории XX века // Вестник ККО АН РУ, 1996. - №2.
³ Наурыз Жапаквот. Еске тусириулер, илимий мийнеттери. Дуэнушилдер - Т. Мамбетниязов, Х. Сейитов, И. Курбанбаев, У. Жапаквота. Нөкис, «Каракалпакстан», 1990.
⁴ Султанова С. Каракалпакстан в 1946-1960: узловые проблемы истории. Автореферат канд. дисс. Нукус, 2001. — 12 бет.

5. Суверенли Каракалпакстан республикасы тарихын жазуу мамкалгалары

Суверенли Каракалпакстан Республикасынын Эзбекистан курамында ферезсияликке ерисуу жолы, онын социаллык-экономикалык хэм рухый негизлерин анализ етуу, мамлекетшиликтин нышанлары болган байрак, герб, гимн, конституциясынын кабыл етилиши хэм онын эхийетин уйрениу тарих илиминдеги актуаль уазыйгалардын биринен болып табылады.

Эзбекистан Президентти И.А.Каримов 1990-жылы 1-декабрды Нөкисге депутатлар хэм республика белсендилери менен ушырасты. И.А.Каримов Каракалпакстаннын мамлекетлик суверенитетин коллады. Ол өз сезинде Каракалпакстаннын мамлекетлик суверенитети көп миллетли республика халыктарынын буннан былай да социаллык хэм экономикалык рауажланууына өзинин унамды тасирин тийгизуи кереклигин атап өтти.

Каракалпакстаннын мамлекетлик суверенитети хаккындагы Декларация (1990-жыл 14-декабрь) онын сиясий хэм тарихый шежиресинге алтын харишлер менен жазылды.

Каракалпакстан юристлери ферезсиялик дуйринше республиканын суверенли мамлекет болганын жаза басгалды¹.

С.К.Камалов өз мийнетлеринде жана дуйриде каракалпактардын милтий мамлекетшилиги жокары баскышка көгоришгенин атап етти. Тарихнамала Каракалпакстаннын мамлекетлик суверенитетинин ен эхийетли принциптери суйленген.

Каракалпакстан республикасы дуйриген шерпнамалар тийкарында Эзбекистан республикасына ыктыярлы берилген уакыптерден тыскары өз аймагында мамлекетлик хакимиятка толык ийе.

Каракалпакстан республикасы өзинин мамлекетлик дуэлисинин, хакимшилик-аймактык жактан белининиуин, мамлекетлик хакимият негизин белгилеу керек ететин егерде елдин иреттесин, алапсапсапсуулардын, Вестник КЖФАН УзССР. — Нөкис, 1991. №1; Усы автор. Вопросы развития законодательства Республики Каракалпакстан. Нукус, «Каракалпакстан», 1992; Усы автор. Государственное строительство в Республике Каракалпакстан. Нукус, «Каракалпакстан», 1993; Усы автор. К истории разработки и принятию Конституции суверенного Каракалпакстана. Вестник, КК ОАН РУ, 1993. №3; Умарова К. Суверенитет Каракалпакстана: декларации и закон // Вестник ККОАН РУ, — Нөкис, 1998. №2-3.

² Камалов С.К. Статус Республики Каракалпакстан в Конституции Республики Узбекистан // Вестник ККО АН РУ. — Нукус, 1994. №1; Усы автор. Камалов С.К. Каракалпактардын халык болып кайгышисиуи хэм онын мамлекеттинин тарихынан. Нөкис, 2001.

хэм басқаруу ұйымдары системасын, султы, арбитражды дәуірди хэм прокурорды бақпауды шөлкемlestириудди өзи бешпилейди.

Қарақалпақстан Республикасының аймағында өз билігіндеги мәселелерди шешіуе келгенде Қарақалпақстан Республикасының конституциясы (тиікарғы нызамы) хэм нызамлары жоқары тұрады. Қарақалпақстан Республикасының аймағы бір пүтін болып табылады, бөинбейди, Қарақалпақстан халқының еркин тилетисиз өзертілиуи мүмкин емес.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекистан Республикасының құрамынан шығуу хукыкына ийе.

Қарақалпақстан республикасы суверенли мемлекет сыпатында пүткіл халық пикирин сорау жүргізіу жолы менен биліу референдум жариялау хукыкына ийе.

Қарақалпақстан Республикасының Өзбекистан құрамында фeresезликке ерисіу жолы, суверенлик декларациясының қабыл етилиуи, суверенликтин сисий, экономикалык хэм халық аралық кешпилікери, Қарақалпақстанның суверенлиги хэм оның тарийхый қырлары сол жылдардағы әхмийетли тарийхый хужжетлер П.Айтнұазовтың «Қарақалпақстан Республикасы — суверенли мемлекет» кітабында баян етілген.¹

Қарақалпақстан Республикасының туғыш конституциясының қабыл етилиуи, оның фeresез демократиялык хукыкый мемлекетти дәуірде хэм хукыкый реформалардың ирге тасы сыпатында әхмийетли хэм Қарақалпақстан Республикасының мемлекетлик нышанларының сисий хэм тарийхый әхмийетли хаккында С.Д.Нийетуллаевтың «Қарақалпақстан жана Конституциясының хукыкый тиікарлары хэм оның мемлекетлик құрылысының айырым мәселелери» кітабында бақары малұжаттар топланған.²

Қарақалпақстан Республикасы мемлекетлик ғайраткерлеринин еске түсіриулеринин баспадан шыға баслауы тарийхнамала үлкен жаналық болды.³

¹ Айтнұазов П. Қарақалпақстан Республикасы — Суверенли мемлекет. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.

² Нийетуллаев С.Д. Қарақалпақстан жана конституциясының хукыкый тиікарлары хэм оның мемлекетлик құрылысының айырым мәселелери. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.

³ Камалов К. Ел хызметинде. Еске түсіриулер. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995; Каниязов С. Алтын жағыс. Мемұар. - Нөкис: «Билім», 2006; Тожиев А. Хәтмим халқима тегішли (Эссе). - Ташкент: «Voices», 2006.

«Қарақалпақстан жана тарийхы» кітабының үшінши бабында суверен республика тарийхы десленки мәртебе деретипе баслады.

Усы кітаптың авторларының бири академик С.К.Камалов «Қарақалпақ халқының өзине тән бундай мемлекетлик нышанлары (герб, гимн — Б.К.) Қарақалпақстан мемлекетинин тарийхында бұрын болған емес», — деп жазалды. Қарақалпақстан Республикасының статусы хеш қашан бүтінгилей дәрежеге көтерілген емес. Суверендик алыу менен бұл республика фeresезиз Өзбекистан Республикасының құрамындағы мемлекет бола отырып, өз экономикасын, мәдениатын, илимин раужжандырыуға мүмкиншилтигін алды. Соның менен бирге оның теңдери, келешети Өзбекистан Республикасы менен бұрынғы ұяқтыларға қарағанда да тығыз байланысып кетти.

Б.А.Коланов пенен Т.А.Аметов кітабында хэм мақалаларында бұл тема терең изертлене баслады. Авторлар Қарақалпақстан ең жана тарийхын 1989-жылы Өзбекистан басшылығына И.А.Каримов келіуи менен тығыз байланыстырады. Авторлар Қарақалпақстан Республиканың мемлекетлик суверенлиги хаккындағы декларациясы мазмұны хэм әхмийетин талқылайды. Қарақалпақстан Республикасы конституциясын ғайрау хэм қабылдау процесі үйреніледі. Фeresезизлик жылдары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кенеси искерлигинин раужжандыруу басқышлары сәулеленеді. Республикамызда сисий-жәмийетлик турмыс терең үйреніледі.

Жұмақ. XX әсирде қарақалпақ халқының өз миллий мемлекетшилтигін қайта тиклеу жолындағы түреси тарийхнамасын изертлей отырып, төмендеги жұмаққа келеміз:

• Түркетан Республикасы Әміулеры бөлімнинин ұалаятқа айлануы себеплери, статусы, 1924-жылы Орта Азияда болып өткен миллий-мемлекетлик шегарауу дәуірінде турмыс, сисий түрелер, әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгерістері.

¹ Қарақалпақстанның жана тарийхи. Қарақалпақстан XIX әсирдин екінши ярмынан XXI әсирге шеке. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

² Кошанов Б.А., Аметов Т.А. Социально-экономическое положение Республики Каракалпакстан в первой половине 90-х годов XX века // Билим-образование. Алматы. 2010. №6; Усы авторлар. Обретение Каракалпакстаном независимости и суверенитета в составе Узбекистана // Вестник КО АН РУз. 2014. №3; Усы авторлар. О развитии политическо-правового процесса Каракалпакстана (на примере в 1989—1993 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 2014. №3-4; Усы авторлар. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.

ел башлылары, Хорезм республикасы менен карым-катнасы терен изертлениши керек.

• Араб графикасында жазылган Казак-Каракалпак автономиялы областы баскаруу органдары хужжеттери эле толугы менен ишмий айланьса тукен жок, мамлекеттик fairаткерлердин emir баяны, искерлиги, теглири сүүлгенен жок, олардын Омидурья областы искердери менен байланыгы ашылмагы, областын халкы, медениягы, аскерий emiri, Жунайылдханнын 1924-жылы январь айындагы агланысы дауриндеги турмысы толук баян етилген жок.

• Хорезм республикасы курамында дүзилген Казак-Каракалпак автономиялы областы тарихы өзбек хэм каракалпак тилдеринде тартланып баспалан шыкса, миллетлер ара катнасыктар, достлыкты бекемлеуде улкен роль аткараар еди.

• 1920—1924-жыллары автономия улшн гүрес тарихы үлкен монография туринде каракалпак тилинде тартланышы керек.

• Автономия улшн гүрескен ел азаматлары emir баяны, теглири толук сүүлгениши зоруу.

• Автономиялы областын халык хожалыгы, медениягы, аскерий турмысы женинде китап тартлау керек.

• Автономиялы областы юридикалык статусы женинде китаптар керек.

• 1932—1990-жыллардагы автономиялы республика тарихы бир пүтин болып жазылушы керек.

• Репрессиялар тарихы тек ел азаматларынн алфавит бойынша исми-шерипи, алган статусы менен шекленеди. Репрессия тарихы избе-из, тарихый сенелерге мууалык жазылса, жамийетшиликте бул процесс бойынша түсиник пайда болады.

• Каракалпак халкынн милтий мамлекетшилиги келипиешиуи хэм рауажланыуу баскышлары академик С.К.Камаловтын кишикене, мазмунлы китабында баян етилди. Келешекте, бул китаптын хэр бир бөлими бойынша үлкен монографиялар тартлау керек.

• Суверенли Каракалпакстан Республикасы тарихы энди терен изертленилип атырылгы. Жехан тарихы контекстинде фарезсиз өзбекистан курамындагы суверен Каракалпакстан Республикасы тарихый тежирийбеси сырт еилер журиналирында сүүлгениши уакты келди. Бундай макалалар хэм китаптар жазыуу дауир таллабы болып калмакта.

4. XX ЭСИРДЕ КАРАКАЛПАКСТАННЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ХЭМ МӨДЕНИЙ РАУАЖЛАНУУЫ ТАРИХЫ ТАРИХНАМАСЫ

Реже:

1. Экономика тарихы тарихнамасы.
2. Ауыл хожалыгы тарихы тарихнамасы.
3. Меленийт хэм ишим тарихнамасы.

Әлебитлар:

1. Тарихилнослик ўқишлари Ташкент, 2010.
2. Очерки историографии Узбекистана в XX столетии. Ташкент, 2011.
3. Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии. Очерки историографии и источниковедения. Ташкент, 2014.
4. Кошанов Б.А., Сулганова С.К. Актуальные вопросы истории Каракалпакстана 1946—1960 годов // Вестник ККО АН РУ, 2000, №4.

Екинши жехан урысы женисине каракалпакстанлылардын коскан улесин изертлеуши биринши илимгиз Ш.Бабашев бул тема бойынша 200 ден астам монография, китаптар, макалалары баспадан шыгарды. Бул тема бойынша К.Шарипова хэм А.Панабергеновлер монографиялар доретти? Фарезсизлиг жыллары К.Танирбергенова екинши жехан урысы жыллары елимиз халык-хожалыгы тарихын изертledi? Б.А.Кошанов хэм А.Ы.Елмуратовлар екинши жехан урысы жыллары халкымызыдын социал турмысы тарихына итибар берип,

1 Ш.Бабашевтин тарихнамасага коскан улеси Б.А.Кошанов пенен Э.Н.Даукараванын «Ученый энтузиаст. Краккий очерк научной, общественно-педагогической деятельности Ш.Бабашева» (Некис: «Каракалпакстан», 1991) китабында баян етилген.

2 Шарипова К. Каракалпакстан партия шөлкеми Улгы Уатандарлык урыс жылларында. - Некис: «Каракалпакстан», 1974; Панабергенов А. Деятельность Каракалпакской партийной организации в развитии культуры в годы Великой Отечественной войны. — Некис: «Каракалпакстан», 1977.

3 Танирбергенова К. Экономика Каракалпакстана в годы Великой Отечественной войны. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1992.

фронтта Курбан болган 34 мың жауынгерден баска Каракалпакстан аймагында 90 мыңнан астам адам аштыктан, хәр кыйлы эпидемиялардан Курбан болганын жазды¹.

Тарихнамада биринши мергебе 1950-жылдардагы саясий мапазлардын ен ириси Бас Түркмөн каналынын курулысы жакында маълумат берили. Бул канал Такытастан басланып, сол жагалык Каракалпакстан, арка Түркмөнстан, Сарыкамыс хэм Узбой аркалы Каспий тенгизине барып тутасыуы тийис еди².

Бирак, бул канал курулысы «Каржы шыгыны көп хэм экономикалык пайдасы жок» деп табылып, 1953-жылы орай төрепинен биротала токтатылды, 1400 шақырым Каракум каналы казылды. Бас Түркмөн каналы курулысы екынши жер жүзүлтик урыста женип шыккан халыктын жаркын келешекке деген үмиттин билдирер еди.

1951—1955-жыллары Арыз Махмудов, 1956—1963-жыллары Насыр Махмудовтын басшылык етиү усыллары К.Камаловтын еске түси- рүүнде жакы баян етилген³.

Акалемик С.Камалов Каракалпакстан халкынын материалдык хэм социалдык жагдайы төмен болып, хәтеки Өзбекистаннын улаптылары менен салыстырганда 30—40 жыл артта калып келгенин жазды⁴.

Темир жол курулысы тарийкын К.Рахманов хэм М.Сейтмбетов- дар терең изерттеди⁵. 1955-жылы Чаржоу-Кондырат темир жолы салынып питти, солай етип, болажак Транскаракалпак автомобиль магистралынын тырнагы пайда болды.

¹ Кошанов Б.А., Елмуратова А.Ы. Улгы уатандардык урыс жыллары Каракалпакстанда халык денсаулыгын сактау хызметинин тарийкынан. - Некис: «Каракалпакстан», 1996.

² Кошанов Б.А., Султанова С.К. Актуальныс вопросы истории Каракалпакстана 1946—1960 годов // Вестник ККО АН РУ. 2000. №4. Кошанов Б.А. Каракалпакстан 40-йилларнын иккинчи арми - 80 йилларда // Узбекистоннын янги тарихи. Иккинчи китоб. Узбекистон совет мустанлакачилиги даярлал. Ташкент: «Шарк», 2000. 512—526 б.; Султанова С. Каракалпакстан в 1946—1960 годах: узловыс проблемы истории. Автореф. канд. дисс. Некис, 2001.

³ Камалов К. Ел хызметинде. Некис, 1995. 45-бет.

⁴ Камалов С.К. Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аралская кайластрофа (1917-1990 гг.) // Вестник ККО АН РУ. 1999. №6.

⁵ Сейтмбетов М. Каракалпакстанда темир жол курулысынын тарийкынан. Некис, 1993.

Каракалпакстаннын Төрткүл хэм Некис калаларынын тарийхы жазыла баслапты¹.

Тарийхшылардын дыккат орайында 70-жыллардагы хэм 80-жыллардын басындагы тубалаушылык деуиринде пайда болган унамсыз кубылыслар болды². «Тубалаушылык» жакында айта келип, «Каракалпакстан жана тарийхы» авторлары төмендегисе жазды: 1984-жылдан баслап Каракалпакстанда кыйын хэм карама-карсы процесслер жүз берди. Аграрлык хэм социалдык саясатта илимий-техникалык прогрессти иске асырууга, ауыл-хожалыгын жокары кенегели калдрлар менен тәминдеуге үлкән дыккат аударылды. Сонын менен бирге, баскаруу тартибинин кемшилтигерси себепинен ауыл хожалыгы рауажланууынын экономикалык кураллары өзи екени билгинип калды. Республикамызда 1975—1985-жыллар аралыгында ауыл хожалыгы өндириси бир орында тубалаушылык жагдайына түсти. Ауыл хожалыгы рауажлануу бағдарламасын жобаластыруу хэм иске асырууда демографиялык хэм экологиялык машкалалар есапка алынбалы. 1960—90-жыллары ауыл хожалыгы, сонын ишинде мал шаруашылыгы экстенсивтик усылтар тийкарында рауажланлы, интенсивтик рауажлануу жоллары туткылдей нәзерден шыгып калды. Хүким сүрип турган тутым дийкандарга ис жүзинде жер ийеси болууына мүмкиншилик бермедди, керисинше, олардын алдына түрли токкындыктар койды³.

Каракалпакстаннын 1963—1984-жыллар ишинде экономикалык хэм мәдени жактан рауажланууына областдык партия комитетинин биринши хаткери болган К.Камаловтын үлкән үлес кооканлыгы тарийхнамада бийкарланбайды.

¹ Камалов С., Кошанов А., Хожиев Г. Төрткүл — Каракалпакстаннын биринши пайтахты. - Некис: «Каракалпакстан», 1993. Каракалпакстан Түрткүлдан бошланалы (Хикоялар, шеърлар, очерк ва лавкалар). - Нукус: «Каракалпакстан», 1993; Кожаледиев А. У. Главная достопись Түрткүли. Нукус: «Каракалпакстан», 1993; Кожаледиев А. У. История города Түрткүля: 1873—1941 гг. Автореф. дисс. канд. ист. наук. - Нукус, 1996; Күкүров Янипбой, Түрткүл тарихи (Хикоялар, хотипралар, байгалар, манбалар). - Урганч: «Хоразм» напиркети, 2006. Каракалпакстан Республикасынын пайтахты Некис каласы: айкемги хэм нуқкыран кала. - Ташкент, 2002. Есназарова З.Б. История города Нукуса периода независимости (1991—2005 гг.). - Некис: «Каракалпакстан», 2014.

² Каракалпакстан АССР-ы тарийхы. Некис, 1989. 278 бет.

³ Каракалпакстан жана тарийхы. Некис, 2003. 319.

1985-жылга келип Арал машкаласы тек Каракалпакстан, Өзбекстан шартында гана эмес, ал пүткил аўкамлык шартларда тапкылана басланды.

«Пахта иси» бойынша 1980-жыллары тийкарыыз айылланып 90 нан аслам республика хэм район, колхоз басшылары камакка алынды, солардын ишинде К.Камалов, Е.Айтмуратов, С.Каниязов, К.Нурымбетов, А.Рахматов, А.Примов хэм тағы баскалар бар ели?

1950—1985-жыллардагы жәмийетлик-сисий турмыс тарийнамада фересизликке ериккеннен кейин толык түрде сәулегене баслады. Деген менен, «пахта иси» бойынша малғуьматлар эле толыкты-лырыўы зөрүр. Сондай-ақ, елимиздин сисий жетекшилерин искерлиги бойынша монографиялар жазыўға кирисиўимиз керек.

Каракалпакстан тарийнамасында ең көп изерленген темалардын бири — аўыл хожалыгы тарийкы болып есапланды. К.Сарыбаев, Б.Шамбетов, К.Молдахметов, К.Калимбетов, Арыс Төреев, А.Бекимбетов, У.Калиязовлар бул тараў бойынша калем тербеткен алымлар катарына киреди.

К.Сарыбаевтың пикиринше 1950-жыллардағы Каракалпакстан аўыл хожалығын тутасы менен алганда, ол хәр түрли тажирийбелер майданына айланып, бирак бул тажирийбелерде каракалпак халкынын есирлер даўамында кәлишескен дийканшылық дестурлер, республика камыздың географиялык хэм климатлык шартларын есатпа алынды. Дийкандардың жеке хожалықлары шеклене баслады. 1956-

¹ Камалов С.К. Экологический аспект проблемы (Аральского моря) «Вестник» ККФАН УзССР, 1987, №2

² Илюхин В. Кабохат ёхуд... («Ўзбеклар иши» деган уйдирма хусуиди). - Ташкент: «Ўзбекистон», 1992.

³ Бекимбетов А. Сельское хозяйство Каракалпакии в годы девятой пятилетки / Вестник ККФАН УзССР, 1975. №3; Калининзов У. Борьба трудящихся Каракалпакской АССР за выполнение заданий семилетки (1959—1965 гг.). Илим кандиданты аўтофераты. Нукус, 1971; Мелетуллаев Ж. Каракалпакстанда ирригацияны раўажландырыўдын экономикалык илажлары. - Некис, 1978; Молдахметов К. Подъем материялыного благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства Каракалпакской АССР в 1959—1965 годы // Вестник ККФАН УзССР, 1974. №4; Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана с конца XIX в. до наших дней. - Некис, 1995; Шамбетов Б.Ш. Каракалпакстаннын аўыл хожалыгы, 1965—1985. - Нукус: «Каракалпакстан», 1992; Усы автор. Аграрное развитие Республики Каракалпакстан в 1965—1985 гг.: опыт и проблемы. - Нукус, 2015; Караманова Т. История аграрных отношений в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). - Тарийкы илимлерин кандидаты аўтофераты. Некис, 2009.

жылы колхозшы тек 15 сотых жерге, 1 сыйыр хэм 5—6 койға ийе болған. Бундай сиясат дийкандардын, пиллекешлердин, балыкшылардын мәчине жуўап бермеди!

Бурынғы совет дәуиринде ең арка зонада жайласқан Каракалпакстанда пахта монополиясы хәўиж алғанын М.К.Сарыбаев жана архив хужжетлерин илимий айланысқа енгизиўи менен тастыйықлады?

С.Камаловтын пикиринше 1946—1960-жыллары ўәкилшилик институты бурынғыдан да бетер раўажланды. Мәкемелер хызметкерлерин ўәкил қылып хожалықларға бир неше айлап удайына жиберилиўи хеш кандай пайда алып келмеди. Бул жағдай кейинги ўақтлары да даўам ете берди?

Орайдын тапсырмазына муўанык 1990-жылы мемлекетке пахта тапсырыўу 420 мың тонна, салы 400 мың тонна болыўы керек ели. Бирак, олар кағаз жүзинде қалды.

Каракалпакстан тарийнамасында санаат, транспорт хэм байланыс тарийкы тараўы жана кәлиплесип атырған тараўға киреди. Бул тараўды изерлеўишлер республикамыз санаатынын раўажланыўы пахташылықтын раўажланыўы менен тығыз байланысты болғанылы-фын атап өтеди.

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус, 1995. 134 бет.

² Сарыбаев М.К. Из истории хлопководства Каракалпакстана в конце XIX — начале XX века. — Ташкент: Изд. Национальной библи. Узбекистана им. А.Навои, 2006; Усы автор. Политика хлопковой монокультур в советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917—1990 гг.). — Ташкент: Изд. Национальной библи. Узбекистана им. А.Навои, 2006; Усы автор. Об экономических преобразованиях в хлопковом комплексе Республики Каракалпакстан (1991—2001 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. - Ташкент, 2006. - №6; Усы автор. Репрессивная политика советской власти в Каракалпакии в период коллективизации. // Ташкент давләт юридик институты илимий-таджикотлар ахборотномаси. — Ташкент, 2006. - №6; Усы автор. Хлопковая политика советской власти в Каракалпакии в 1965—1985 гг. // Узбекистон тарихи. — Ташкент, 2008. - №1; Усы автор. Курс на закрепление однобокой хлопковой направленности сельского хозяйства Каракалпакстана в 1954—1958 гг. // Науčný мир Казахстана. — Астана, 2008. — №2.

³ Камалов С. Ўәкиллик хакмында ойлдар // «Совет Каракалпакстаны», 1990. 21—17 октябрь.

⁴ Мелетуллаев Ж. Каракалпакстанда ирригацияны раўажландырыўдын экономикалык илажлары. Некис, 1978; Раев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана. Нукус, 1983; Сейтмбетов М. Каракалпакстанда темир жол хурдысынын тарихынан. 1947—1972-жж. Некис: «Каракалпакстан», 1993; Сарыбаев А.К. Хлопководческий опыт и проблемы промышленности Каракалпакстана в 1980—1995 гг.: исторический опыт и проблемы возрождения национальной промышленности. - Ташкент, 2008.

Г. Шамамбетова екinni жер жузилик урыстан кейинги халыктын социаллык аукалын изертледди. 1947-жылы акша реформасы жургузилип, азык-аукатларга хэм санаат товарларга берилген карточкалар тертиби бийкар етилди, бирак бул илажлар диккандларга тийисли болмады. 1950-жыллардагы ауыл хожалыгындагы тежирий-белер ауыл эладларынн калаларга толланууна алыт келди. Егер 1950-жылы Каракалпакстан колхозларында 42500 хожалык жасаган болса, 1953-жылдын акырында ауылларда 41186 хожалык калды.

Азык-аукаат санаатында 1960-жылы Мойнак балык консерва комбинаты ен көп еним 20,1 млн шертли куты балык консерва өндирип шыгарды. Мойнак комбинатынын жыллык кууаты 17,4 млнга тен, бирак 1975-жылдан баслап балык запаслары океан балыклары менен толгыктырылып келди. Усы уақыттан баслап балык-есте-акырын салы етууге хэм мал шаруашылыгына араласа баслады. Каракалпакстан мелениятнынн XX осирдин екinni арымдында реуажлануу тарийкы илимпазлардын ен көп шуеулиланган тарауы екенин атап етуимиз керек?

1. Шамамбетова Г.Б. Социальная политика в Каракалпакстане (1950—1985 гг.). Тарий илимлеринин канилаты авторфераты. Некис, 2004. 12-бет.

2. Убониназов Ж. Туслик Аралда балык аудаулылык хэм балык санаатын реуажлануунын теийтара меселелери. Некис: КЖМБ, 1961; Утемисов А. Быт и культура рыбакко побережья Южного Арала. Копен XIX — 60-е годы XX в. — Авторф. дисс. канд. ист. наук. — Ташкент, 1971. Усы автор. Каракалпакстан балыкшылары. — Некис: «Каракалпакстан», 1977. X кытларда.

3. Косымбетов И. По пути начертанному Коммунистической партии. Нукус, 1976; Панабертенов А. Партийная организация Каракалпакки в борьбе за осуществление культурной революции. 1924-1941 г. Нукус-Самарканд, 1969; Урумбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпакстана. Нукус, 1973; Муратава П. Каракалпакстанда интеллигенция кадрларын таярлау. Некис: Каракалпакстан, 1992; Уразбаева Р. Из истории высшего и среднего специального образования в Каракалпакстане. Нукус, 1994; Айтмуратов Ж. Развитие культуры Каракалпакстана в 70-90-е годы XX века. — Нукус: «Билим», 1997; Ахметшин Р.Ш. Культурно просветительные учреждения Каракалпакстана (второй половине 40-50-х годов). Илим кандилаты авторфераты. Нукус, 1996; Джанабаев Р. К. Культурное строительство в Каракалпакстане (1961—1977 гг.). Илим кандилаты авторфераты. Москва, 1985; Закиров Б. Профессионально-техническое образование Советской Каракалпакки в братской семье народов. Ташкент, 1985; Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакки в коммунистическом строительстве. Нукус: Каракалпакки, 1972; Кетбаева Б. Кушлы Каракалпакстан халг-кызлары Некис: «Каракалпакки», 1975; Мадрипов Т. История возникновения и развития средств массовой информации Каракалпакстана в 1930-1990 гг. (Радиовещание и телевидение). Авторф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 1997; Паланяниязов П. К. История музыкальной культуры

Билимлендириу тарийкы тарауында М.А.Карлыбаевтын 1917-жылга шекем халкымыз сауаглылыгы дарежеси 0,02 пайыз болды деген совет тарийкнаамасы пикирин бийкарлауы улкен жадалык болды.

Ферезсилик жылдарында халкымыздын дестурий хожалык журитиуи тарийкы этнология илими көз-карасынан Р.Балиева терепинен терен изертлене баслады.

Каракалпакстан тарийкнаамасында илим тарауынын тарийкхна-масын жарыткан алым академик С.Камалов болып есапланады.

Каракалпакстан алымдарынн өмири хэм деретиушилик жолын саулендириген биографиялык очерклердин орны улкен. И.Жаббаровтын «Илимге багышланган өмир» (С.П.Толстовтын туулыганынын 80 жыллыгына арналган), А.Төреевтин «Янгибай Досумов», Э.Кожановтын «Сабир Камалов», Байниязов К. «Академик Марат Коптлеу улы Нурмухаммедов», Б.Кожановтын «Ученый энтузиаст» (Ш.Бабашев) хаккындагы китаплары хэм баскалар буган мысал бола алады.

Каракалпакстана (1925—1950 гг.). Авторф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 2003; Есениязов К. Ойларыма езекиес өмирим. Мемуар. Ташкент: «Академия», 2001

1. Карлыбаев М.А. Мадресе в Каракалпакки XIX — начала XX веков. — Нукус: «Билим», 2002.

2. Балиева Р. Традиционное природопользование Каракалпакки. — Нукус: «Каракалпакстан», 1996. Усы автор. Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (в конце XIX и начале XX века). — М., 2003. Усы послеластия // Материалы научной конференции «Домоносовские чтения». — М., 2002. Усы автор. Этнокультурные аспекты экологических проблем Приаралья // Актуальные проблемы современной науки. — №1. — М., 2002. Усы автор. Экологический кризис и проблемы изучения традиционного природопользования // Узбекистон география жадиаты абороти. — Ташкент, 2008. 31-том.

3. Камалов С. К. Развитие науки Каракалпакки // Вестник КЖФАН УзССР, 1964. №3. 3—8 беттер; Камалов С.К., О развитии исторической науки в Советской Каракалпакки // Общественные науки в Узбекистане. 1967. №11. 39—43 бб; Камалов С. Развитие общественных наук в Каракалпакской АССР // Общественные науки в Узбекистане. 1973. №1. 20—29 беттер.

5. ҲАРАКАШПАКТАСТАННИНГ
СИЯСИЙ, ЭКОНОМИКАЛЫК ХАМ МӘДЕНИЙ
РАҶАЖЛАНҒАНЫҒЫ ТАРИЙХЫ ТАРИЙХНАМАСЫ

Реже:

1. Каракашпактастанда тарийх илиминин раҶаажланғыўында жана баскыш.
2. Тарийх илиминин заманагөй темаларынын изерлениўи.
3. Тарийх илими келешети.

Әдебиятлар:

1. Кошанов Б.А. Историческая наука Каракашпактастана на современном этапе: обретения и проблемы // Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент, 2014. С. 55—59
2. Кошанов Б.А. Новейшая история Каракашпактастана: историки, исследования, проблемы // Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованиях по новейшей истории Узбекистана. Ташкент, 2014.
3. Кошанов Б.А. Современная историография новейшей истории Республики Каракашпактастан // Тарихий манбаҳшунослик, тарихнавислик, тарих ташккоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Тошкент, 2015. С. 218—223.

Өзбекистан Президентини И.А.Каримов 1997-жыл 17-июльде болып өткен биринши шақырык Каракашпактастан Республикасы Жокары Кеңесинин он екинши сессиясында шығып сөйлеген сөзинде «Ҳәрезсияликке байланғылы каракашпак халкы кәлпеген руўхый байлықтарын қайта тиклеу мүмкиншилигине ийе болды. Ҳәрезсиялик миллий мәдениетты хәм руўхыйлықты тастыйықлау, каракашпак халкынын классик шайыры Бердақтың, Әжинияздың дәретийшилик мийрасын тонык қайта тиклеу, олардың жаркын естелин мәңгилек етиу үшін жол ашты» деп көрсеткениндей Каракашпактастан Республикасы халкы ең қыйын жағдайларда да өзинин руўхый байлығын жоқары бақалады!

1 Каримов И.А. Жанаша ойдау — дәуір талабы. - Некис: «Каракашпактастан», 1997. -3-бет.

1991-жылы Өзбекистан Илимгер Академиясынын Каракашпактастан Фигиалындағы Н.Дәуқараяв атындағы Тарийх, тили хәм әдебият институты Тарийх, археология хәм этнография институты хәм Н.Дәуқараяв атындағы Тили хәм әдебият институты болып екиге бөлинип, бұрынғы бир институттын орнына еки илимий институт пайда болды. Бул илимпазларымызга каракашпак халкынын тарийхын, тилин хәм әдебиятын изерлеу жұмысларын тереңнен хәм кең түрде изерлеуге үлкен жол ашып берди.

Бүгинги күни Каракашпактастандағы илим докторларынын саны 65 ке жеткен, сонын 60 проценттен асламы, 600 ден аслам илим кандидатларынын 40 проценти Ҳәрезсиялик дәуиринде илимий дәрежеге ийе болды!

Өзбекистан Республикасынын Президентини И.А.Каримовтын шығып сөйлеулеринде академиктер Сабыр Камалов, Чаржау Абдиров, Турсынбай Ешанов, Жуманазар Базарбаев сыяклы ири каракашпак илимпазлары Өзбекистан илиминин раҶаажланғыўы үшін салмақты үлес костаы деп бақалауы барлық Каракашпактастан илимпазларынын илимге қосқан үлеслерине тийисли болып есапланады.

Совет заманында Өзбекистан Илимгер Академиясына хақыйкый ағза (академик) болып С.Камалов (1979), Ч.Абдиров (1989), хабаршы-ағзалар болып Ж.Базарбаев (1989) хәм А.Бахиев (1989) сайланған болса, 1994-жылы Х.Хамидов хабаршы-ағза болып, 1995-жылы Т.Ешанов хәм А.Дәулетовтер академик болып сайланды. 2000-жылдын май айында Өзбекистан Республикасынын Илимгер Академиясынын улыўма жыйналысында Академиянын хабаршы-ағзалары: Ж.Базарбаев, А.Бахиев, Х.Хамидовлар академик болып сайланды.

1997-жылы 10-12-сентябрь күнлери Некис қаласында каракашпак халык дестаны «Қырык қыз» хәм түркий тилиес халықларынын фольклорын изерлеу мәселелерине арналған халык аралык илимий-теориялык конференциянын өткерилиўи, БМШ нын Орайлык Азия үекили Халид Маликтив, Кипридан, Түркия, Азербайжан, Балқария хәм прүткил Орайлык Азия халықтары әдебияты үекилдеринин қатнасыўы бүгинги каракашпак әдебиятын түркий халықтар дуньясына танытты.

1998-жылы «Әлептанғыў» қитабы үшін Ж.Базарбаев хәм К.Дәулетовларға, 2002-жылы академик С.Камаловқа «Каракашпақлар»

Ешанов Т.Б. Наука Каракашпактастана в новом тысячелетии // «Вести Каракашпактастана». - Некис, 2001. - 21-январь.

Дын халык болып келипдесиуи хэм онын мемлекетлигинин тарийхынан» китабы ушын Каракалпакстан Республикасынын Бердак атындагы мемлекетлик сыйлыгы берилди.

1994-жылы Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлүмү тарийх, археология хэм этнография институту жанында ашылган кенителестирилген Кенеси К.015.30.01. тарийх илимдери кандидаты илимий дарежесин алыу ушын 07.00.01 кенителестери ушын - Өзбекистан тарийхы. Бул Каракалпакстан хэм Хорезм областлары жана илимий проектлер хэм кадрлар таярдау да үлкөн көлемлердин бири болды. Усы күнге шекемги 55 кандидаттык диссертация жумыслары коралды. Уатан тарийхы бойынша — 41; археология бойынша — 7; этнология бойынша — 7 кандидаттык диссертациялары жакланды.

1996-жылдын 16-декабрында Өзбекистан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Өзбекистаннын жана тарийхын таярдау хэм баспадан шыгарыуу хаккында» 445-санлы карары, 1997-жылдын 24-февралында Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кенесинин 4572-санлы «Каракалпакстаннын жана тарийхын таярдау хэм баспадан шыгарыуу хаккында» карары кабыл этилди.

Каракалпакстан тарийхшылары академик С.К. Камалов, профессорлар К.С. Сарыбаев хэм Б.А. Кошановлар «Өзбекистаннын жана тарийхын» жазыуға белсене катнасты¹.

«Каракалпакстаннын жана тарийхы» китабы суверенлик хэм фeresизлик дәуирин өз ишине алган Каракалпакстан тарийхшыларыннын биринши мийнети болып есапланады². Авторлар жәмөөти бул мийнетте «усы үлкөн жумыстын басланууында халыктын хакыйкый тарийхын кайта тиклеу, дунья дивилизациясында онын хэм ролун ашып беруунин» жазыуы менен бахаланды. Бул жерде авторлардын үлкөн мийнетлери аркасында бурын купыя сакланган хужжетлер хэм фактлер жарияланган материалдымызда жаналык болды. Китаптын айрыкша өхмийетти, авторлардын идеясы — дунья көз карасларын жана дәуирде шыгарыуу болып есапланады. Жана тарийх дәуирлеринде хәр түрли машкалаларды көтерген жарыккан монографиялар, излениуишлердин көп мийнетлери аркасында топланды. Усылай этип, Каракалпакстаннын тарийх илиминин раўажланууы белгили бир жуумакка келди.

¹ Өзбекистоннинг янги тарихи. 1-3-китоб. — Ташкент: «Шарк», 2000

² Каракалпакстаннын жана тарийхы. Каракалпакстан XIX асирдин еккинши шрымьнан XXI асирге шекм. - Некис: «Каракалпакстан», 2003.

Китапта Каракалпакстаннын ен жана тарийхына тийисли бир канша концептуал мәселелери жарытылган. XIX асирдин еккинши ярымы XXI асир басарындагы уатан тарийхыннын машкалалары терең талкыланган. Бул жумыстын идея-методологиялык көз-карасларын салыстырып истин нәтийжеси, тарийхый концепция хэм фактлердин шеберлик пенен үйренилип жарияланууы, республиканын суверенликке ерисиуу баскышында уатан тарийхына терең түсинип баха берилди.

Каракалпаклардын халык болып келипдесиуи хэм миллий мемлекетшилиги баскышларын иэртлетен С.К. Камаловтын китабы оғала өхмийетли методологиялык харажтердети мийнет болды³. Автордын пикиринше, хэзирги заманда тийкары машкалалардан саналган, каракалпак этноснын келип шыгууы хэм мемлекетшилигинин келипдесиуу дереклерин табыуу болып табылады. Сонын менен бирге, автор суверенли Каракалпакстаннын хэзирги заман тарийхы бойынша да пайдалы мәслөхетлерин береди.

Каракалпакстаннын хэзирги заман тарийхы хэм меденияты бойынша илимий мийнетлер деретиуде академик Ж.Б. Базарбаев белсенидлик көрсетпекте⁴.

Фeresизлик дәуиринде халы-кызлар мәселери тарийхы бойынша Я.А. Абдуллаеванын монографиясы жарык көрди⁵.

Пахта монополиясын сапастырыуу бойынша Өзбекистан хэм Каракалпакстанда 1990-жыллардын басындагы илажаларды түсиниуде М.К. Сарыбаевтын монографиясы үлкөн өхмийетке ийе⁶.

Камалов С. К. Каракалпаклардын халык болып келипдесиуи хэм мемлекетлиги тарийхынан. Некис, 2001.

Базарбаев Ж. Миллий идея — бизин ишямыз. - Некис: «Билим», 2003; Усы автор. Эмилди ел ағасы, пидайы инсан (К. Камалов хаккында). - Некис: «Каракалпакстан», 2006; Усы автор. Данагыгы гезалыкка улакан шайыр (И. Юсупов хаккында). - Некис: «Билим», 2008; Усы автор. Рухиятымыз маржанылары ямаса улпили ел үлкенин, көретили ел өткенин кестерлейши. - Некис: «Билим», 2008; Усы автор. Миллий идея — жол көрсетиуиши жулдыз. - Некис: «Каракалпакстан», 2011. Академик Ж.Б. Базарбаевтын илимий миhrасы жөнинде А. Пазыловтын «Данагыкка елгууши — пидайы алым» (Некис: «Билим», 2013) китабында берилген. ³ Абдуллаева Я. А. Каракалпакстон хотин-кызлары. Кеңа ва бутун. XIX асирнин охири ва XX аср. — Ташкент: «Irod diluovoz», 2004.

⁴ Сарыбаев М. К. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917—1990 гг.). — Ташкент: Ил-во Нац. Биб-ки Узб. Им. А. Навои, 2008.

Үлкемизде халык билимлендириуи тарихынын 150-жыллык тарихы Р. Дж. Уразбаеванын монографиясында сөзүлөндү.

Каракалпакстаннын хазирги дәуир санаты тарихы бойынша А. К. Сарыбаев, фермер-дийкан хөрекетти тарихы бойынша Б. Б. Утемурагов, Арал апатшылыгы тарихы бойынша Б. М. Бекимбетовлар кандидаттык диссертация коргалды².

Ж. Айтмурагов хэм Д. Уразовалар еки дәуир Кесипеспинде Каракалпакстан мелениятты тарихы, А. Калилаев орта билимлендириудин тарихы, дене тәрбиясы хэм спорт тарихы бойынша Б. Мамбетов, К. Адамбергенов медицина тарихы бойынша кандидаттык диссертациялар коргалды³.

Б. А. Кошанов хэм Г. И. Хожаметова Каракалпакстан музыка мелениятты тарихы бойынша монография жазды⁴.

Каракалпакстанда илим-изертлеу жұмыслары тарихы бойынша Р. Базарбаев, Каракалпакстан альымдарынын илимий журналлары тарихы бойынша Эльмира Алейникова, этнография илими тарихы бойынша З. Курбановалар кандидаттык диссертация коргалды⁵.

¹ Уразбаева Р. Дж. История образования в Каракалпакстане (последняя четверть XIX – начало XXI вв.). – Ташкент: «Уағди пашир», 2011.

² Бекимбетов Б. М. История общественно-политического движения за спасение Аральского моря (1960–1990-е гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2006; Сарыбаев А. К. Хлопкоочистительная и текстильная промышленность Каракалпакстана в 1980–1995 гг.: исторический опыт и проблемы возрождения национальной промышленности. – Ташкент, 2008; Утемурагов Б. Б. Деканские (фермерские) хозяйства Республики Каракалпакстан: история возрождения и развития (1917–1996 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1999.

³ Айтмурагов Ж. Культура Каракалпакстана в 70–90-е годы: обшсе состояние и тенденции развития. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1997; Калилаев А. История развития среднепециального образования в Каракалпакстане (1925–2000 гг.) (на примере Холжейинского педагогического училища). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2003; Мамбетов Б. Ж. Традиции физической культуры и спорта Каракалпакстана и проблемы возрождения, XX-й век. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2005; Уразова Д. К. История возрождения национальной культуры Каракалпакстана (1985–2005 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2009; Адамбергенов К. История организации профилактики чумы в Каракалпакстане в XX веке. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Некис, 2001.

⁴ Кошанов Б. А., Хожаметова Г. И. Музыкальная культура Каракалпакстана в 1950–2005 годы. – Некис: «Билим», 2007.

⁵ Базарбаев Р. Ж. История формирования научного центра Каракалпакстана (1925–1997 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1999; Алейникова Э. Д. История становления и развития научной периодики Республики Каракалпакстан (1959–1998 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Некис, 1999; Курбанова З. И. Становление и развитие этнографической науки в Каракалпакстане (1920–2000 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Некис, 2006.

Деген менен, суверенли Каракалпакстан Республикасынын ең жана тарихы бойынша дөслөпки очерклерди Б. А. Кошанов хэм Т. А. Аметов жаратты¹. Очерклерде елимиз сиясий турмыкы, Арал апатшылыгы, экономикалаты реформалар, социалтык турмыктагы өзгерислер Каракалпакстан Республикасы Жокарты Кеңеси архиви, газеталар, статистикалык мағлұматлар негизинде сөзүлөндү.

Хазирги дәуирде республиккамызда тарих бойынша академик С. К. Камалов, философия бойынша академик Дж. Б. Базарбаев, каракалпак филологиясы бойынша академиклер М. К. Нурмухамедов, А. Д. Давлетов, Х. Х. Хамидов, профессорлар К. А. Алимбетов, Н. Д. Давкараев, И. Т. Сагитов, Д. С. Насыров, экология хэм биология бойынша академиклер Ч. А. Абдиров, Т. Б. Ешпанов, А. Бахиевалардын илимий мектептери ислеп турыпты.

Каракалпакстан илими тарихнамасында хәр бир тарау тарихтын жаратуу заманакөй уазыйпалар катарына киреди. Мысалы, тебийий пенлер райахжаныуы тарихы жаратылмаған. Сондай-ак, физика, философия, химия илимлеринин Каракалпакстан мектептери дүзили, тарихнамала бул процесс өз сөзүлөниуйин тапталы деп ойлаймыз.

Өзбекистан ең жана тарихы бойынша оқуу-методикалык, илимий хэм үлг-несият әдебиятларды үйрениу, таярлау хэм баспадан шығаруу барысында илимий, мәдени, талим шөлкемлери жұмысларын жетилгистириву максетинде Өзбекистан Республикасы Президентинин 2012-жылы ПК-1694-санлы «Өзбекистан Республикасы жокарты хэм орта арнаулы талим министрлиги жанында Өзбекистаннын ең жана тарихы бойынша жәмәатлик кеңесин дүзиу хаккында» қарары қабыл етилди. Қарарда өзбек халкынын тарихый етмиши хэм бүгүинги күнине баха беривуде бир төрөптеме қатнаста болуу, догматизмге жол қойылмау, оқуу-методикалык, илимий әдебиятларды экспортыздан өткериву, базар экономикасын қалипестиривудин «өзбек модели»нин мазмұнын көрсетип бериву белгиленди.

¹ Кошанов Б. А., Аметов Т. А. Социально-экономическое положение Республики Каракалпакстан в первой половине 90-х годов XX века // Билим-образование Алматы. 2010. №6; Усы авторлар. Обретение Каракалпакстаном независимости и суверенитета в составе Узбекистана // Вестник КО АН РУз. 2014. №3; Усы авторлар. О развитии политическо-правовых процессов Каракалпакстана (на примере в 1989–1993 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 2014. №3–4; Усы авторлар. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. – Некис: «Каракалпакстан», 2015.

Бул Ұазыйпаны шешүүде өзинин илимий-методологиялык үлгисин Президентимиз И.А.Каримов «Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида» (Ташкент, 2011), «Она юртимиз бахту икболи ва булок келажати йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатлар» (Ташкент, 2015) атамалары китапларында көрсетип берди.

Өзбекистан хэм Каракашпактастаннын ең жаңа тарийх тарийх илиминде жаңа бағларлардын бири болыш есапланалды. Бул бағлар өзинин жаңа илимий жаңалықлары менен методологиялык хэм оқыу-методикалык тәмийинленеиуи менен алып барылалды. Усы бослыкты қысқа дәуір ишинде толтырыуымыз керек болалды. Ен жаңа тарийх илимиздин фeresизиликке ерисиуи хэм жаңа мемлекеттин дүзилеиуи тарийхы болып есапланалды.

Өзбекистан Республикасынын мемлекетлик фeresизилигин қолпа киргизиуи хэм Каракашпактастан Республикасынын суверенитетине ерисиуи менен илимиз тарийхында жаңа дәуір басланды. Фeresизилик халқымызга өз журтында хақылық менисинде еркин сезиниуине, миллий мәдениетин, үрп-әдет дәстүрлерин, кадриятларын қайта тиклеуге имканиет жаратып берди.

Хақықаттында да, халқымыздын миллий өзлптин андауы барысында онын хақылық тарийхын, муқаддес кәдриятларын, ата-бабаларымыздын мийрасларын билеуге қызығышылығы күшейди.

Өзликте анлау, ең алды менен өтмишти үйрениуден, тарийхқа зәрурлик сезиуден басланады. Хақықаттында да, өзин аңлап атыран, өзин түсинип атыран хәр бир адам қандай панарақта дүньяға келгени, өз әулашарынын қимолер болғанын, ата-бабалары нелер менен шувыл-ланғанын хэм қандай өмир сүргенин ойлап, билит алыуға хәркет етеди. Олардын пазыйлетлери хэм мийраслары менен мақтанып жасайды.

Биз өтмишти тиклеу, тарийхый хақықаттықты өз орнына қойуғу арқалы дүньяға көз-қарасымызды, пикирлеуимизди байытамыз, усы арқалы демократиялык, пуқаралық, еркин жәмийетти жаңапаймыз.

Биз Ұланымыз тарийхы хэм халықтың өтмишин үйрениу аркалы бүгинги күни езимиздин жууапкершилик сезимлеримизди кәлип-лестиремиз. Рауажлануында жаңа дәуири босарында турғанымызды хэм халқымыздын уллы келешетине тийкар салуғу жууапкер екенлигимизди, қатнасығымыздын бар екенлигин түсине баспаймыз.

Жуумақ. Фeresизилик дәуириндеги Каракашпактастан тарийхын жаратыуда алдымызда төмендегидей Ұазыйпалар турыпты:

- атрар қатнасықтарда емелге асырылып атыран реформалар, республикамыздын ауылолары хэм қалағарынын социалық-экономикалык рауажлануы, ауыллардын көркинин өзгеруи, демография тарийхы бойынша мийнетлер жетерли емес;

- мемлекетимиздин социалық тарауларда, жәмийетти сиясий реформалауда, демократиялык реформаларды тереңлестиреуде, динлер ара хэм миллетлер ара қатнасықтарды рауажландырыуда ерисилген тарийхый өзгерислер ең жаңа тарийхымыздын тийкарғы темалары болуғу керек;

- интәрнет тармағында «Каракашпактастаннын ең жаңа тарийхы» на байланысты материаллар берилеуи тийис.

- Каракашпактастаннын ең жаңа тарийхы жылнамасын ислеп шығып, баспадан шығаруу керек.

Өзбекистан Республикасы Президентти И.А.Каримовтын «Тарихий хотирасиз келажак йүк» және «Жоқары менәуиет — женилмес күш» мийнетлериндеги ана Ұлан тарийхына жанаша көз-қарасты қәлип-лестиреуи хақында пикирлеринен келип шығып, тарийх пәни алдында турған тийкарғы Ұазыйпалар төмендегилерден ибарат деп есеппаймыз:

- кәниге кадрларға терең миллий хэм ұлыўма инсаный тарийхый, идеялык, сиясий, илимий-теориялык дүньяға көз-қарасты синдириу; усы мақсет жолында тарийх илимин кен үйретиу зәрур.

- инсанда миллий ой-пикир, мақтанлыш хэм өзликте, миллий хұлдан хэм ұлыўма инсаный барқамалықты тәрбиялау;

- Ұланпаруарлық хэм ескерий ерликте, Ұланға салықтықты тәрбиялау.
- миллий хэм тарийхый кәдриятларды асырап-абайлау руўхын синдириу, оларда жоқары психологиялык пазыйлетлерди тәрбиялау;

- Ұлан хэм халық, миллет, ата-ана, терзент, тебиет хэм жәмийет ашындығы муқаддес Ұазыйпаларын терең сезиу хэм оларға салықтық руўхда тәрбиялау.

Тарийхын алымдарымыздын күш-ғайратлары менен тарийхымыздын көптеген оғанда әҳмийетли белгери жаңадан ашылды, өтмишимизди анлау Ұазыйпалары ұлыўма алғанда жууақланды.

Хәзир болса тийкарғы Ұазыйпа, — елимиз басшысы И.А.Каримовтын сөзлери менен айтқанда, тарийхый изертлеулерди илимий тәрәптен қалыс хэм ҳадал емелге асырыудан ибарат.

Каримов И. А. Өзбекистан XXI асир босарында: кәлипсияликке кәлип, трақялық шәртлери хэм рауажлану кәлипликлери. - Нәкис: «Каракашпактастан», 1998. - 137 бет

ЖУЎМАКЛАУ

XX асир ҳам XXI асир биринши он жыллыгында Каракалпакстан тарихнамасы үлкен жетискенликтерге еришти.

Бириншиден, миллий профессиональ тарихшы кадрлар — илим докторлары жетисип шыкты. Янгибай Досумов, Сабыр Камалов, Суйиниш Татыбаев, Рамбет Косбергенов, Файып Непесов, Какажан Мухамедбердиев, Бердамбет Шамамбетов усаган илим докторлары ен жана дәуир тарихнамасына тийкар салды. Олардын инабатлы ислерин хазирги ўақытлары Бахыт Кошанов, Раўшан Оразбаева, Роза Балпыева, Ҳашибека Абдуллаева, Маман Сарыбаевлар даўам етпекте.

Екиншиден, 1963-жылдан бастап Каракалпакстан тарихы үлкен фундаменталь монографиялар сыпатында баян етиле басталды. Бурнынгы совет заманында жазылган «Очерки истории Каракалпакской АССР» (1964), «Каракалпакстан АССРы тарихы» (1979; 1986) жәмәетлик китابلарды хәр төрешпеме кескин критикалаўымыз мүмкин. Декин, езимизге сораў беруйимиз керек: тарихшылар сол заманда баскаша жазыўы мүмкин бе ели? Тарихшылардын архив хужжетлерин илимий айнаыска салганьы мойынлаўымыз керек.

Үшиншиден, 2003-жылы басталан шыккан «Каракалпакстан жана тарихы» тарихшыларымыздын сонғы он жыллыклардағы ен ири жетискенлиги болып табылады.

Төртиншиден, 1995—2010-жыллары Өзбеккистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлими тарих, археология хам этнография институту жанында ашылган кенигелестирилген Кенесте 55 кандидатлык диссертация бойынша — 7; этнология бойынша — 7 кандидатлык диссертациялары жакталды. Тилекке карсы, сонғы бес жылда бирде-бир илим кандидаты ямаса докторы шыккан жок.

Жетискенликлер менен бир катар кемшилликлер, ұазыйпаалар алдымызда турыпты.

• Тарих илими бойынша кадрлар таярлаў заманатәй машкала болып қала береди. Каракалпакстанда университет пенен педагогикалык институтта илимий дәрежеси бар 30-лаған тарихшылар хызмет етпекте. Баска жоқары окыў орынларында илимий дәрежеси

бар тарихшылар жок есабы. Тийкарығы илимий мекеме Өзбеккистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлими гумани-тар пенлер бойынша илимий институтында илим докторы жок.

• Әйемги дәуирлерден хазирги күнлерге шекеми Каракалпакстан тарихын таярлаў хам басталдан шығарыў күн тәртибинде турыпты. Деген менен, бул мәселеде Өзбеккистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлими гуманитар пенлер бойынша илимий институты хам жоқары окыў орынлары тарихшылары арасында келисим жок.

Тарих илиминин алдында төмендеги илимий машкалаларды изертлеў ақуаль деп есалтаймыз:

• XX асир биринши шеретинде екиге бөлинген каракалпаклар аймағы тарихын комплөке түрде изертлеў;

• Түркстан үлкеси Әмиўлеря бөлими хам ұалайты тарихын жаратыў;

• Хорезм республикасы курамында дүзилген Казак-Каракалпак автономиялы ұалайты тарихын жәмийетшиликке жеткерий;

• Казакстан курамында дүзилген Каракалпак автономиялы ұалайты тарихын изертлеўди даўам етиў;

• Россия Федерациясы курамында дүзилген Каракалпакстан автономиялы республикасы тарихын изертлеўди даўам етиў;

• Каракалпакстан Республикасы суверенитети ушын гүрес тарихын жаратыў;

• XX асирде каракалпаклардын менталитетинин өзериуи, хожалығы, диканшылығы, мал шаруанылығы, балыкшылығы, турак жайлары, суўғарыў курылыслары, көркем өнери, кийимлери, миллий тағамлары, дәстүрлери бойынша тарихий-этнографиялык монографиялар дәретий;

• Каракалпакстаннын баска консы республикалар менен сийсий, экономикалык, мәлений карым-катнаслары тарихын жазыў;

• XX асирде Каракалпакстан халықларынын демократиялык тарихын дәретий;

• 1920, 1937, 1959, 1989-жыллардағы халықтың жан есабын алыў тарихын жазыў, статистикалык бурмалаўшылықларды ашып таслау;

• Арал тенизи тарихын (әйемги дәуирлерден бастап хазирги күнлерге шекем) баянлау;

• езимиздин тарих жан күйерлери менен заманатәй машка-лаларда тартысыў; дәуир сәубетлерин өткерий; бастасөз де заманатәй темаларды додалау ушын усындау;

XX асир Каракалпакстан тарихынын сырт елдерде жазылуубун изертлеу;

• Әйемги дәуирлерден бастап хазирги күндерге шекемги Каракалпакстан тарихы тарихнамасын дөрөтөу.

Президентимиздин «Она юртимиз бахту икболди ва буюк келажати йүлдида хизмат килиш — энг олиий саодатдир» китабынын бас идеясы төмендеги сөздерде терең баян етилген: «Биз өткен дәуирде эмелге асырган жумьсыгарьмызга баха берер екенбиз, кеше ким едик, бүгин ким болдык?» деген сорау тийкарында олардын мазмунун хэм ахмийетин өзимиз терең түсинемиз. Хазир болса, «ертенинде ким болуьуьмыз, кандай жана баскышларды ийелгеуйимиз керек?» деген сорау үстинде ойлануьуьмыз, тек гана ойлап калмастан, балки амелий жумьсыгарьмыз бенен буьган жууап берийимиз керек».

Усындай терең пикирлер тийкарында мамлекетимиздин ферезисизлик жылларында басып өткен тарихый жолы талкын етилип, бул турмыслык сорауларга хакыйкый жууаплар берилгенлиги бул китаптын бахалылыгын көрсетеди.

Бул китапты кайта-кайта окыр екенбиз, халкьмыздын миллий мелиери көз-карасьынан өтмиш, хазирги заман хэм келешекти бир пүтин диалектикалык хәлийсе сыпатында көриу, хәр кандай темада дискуссия хэм диалогка тартык — булардын барлыгы тийкары уазыьпамыз есапланады.

Социаллык-сиясий, руухый турмысымызда сөзсиз үлкен орын алатуьын бул китап хазирги хэм ертенги күнимиздин ен ахмийетли багдарларын сөзлегендирип, жана хэм ен жана тарихьмыздын эле биз толкь англап жетпеген көшлеген төрепдерин түсиндирийде, жемийетимиздин рауажлануу фильософиясын, мамлекетимиз хэм халкьмыздын келешегин белгилеп берийде, асиресе жасларьмызды Уатанда мухабабат хэм садькылык руухьнда төрбиялдау ахмийетли колпанба болып хьызмет етуйи сөзсиз.

Себеби, Президентимиз атап көрсеткениндей, «Өнип-есип китырган жасларьмызды тарихый сабаклар менен, тарихый хакыйкатлык пенен куралландыруу лазьм». Соны есте тутуу керек, тарихты умыткан халык, жемийет те өз жолын жойталды».

Проф. Б.А.Кочановтын Уатан тарихнамасы бойынша басадан шыккан мийнетлеринин дизими

1. Зарубежная историография истории Туркестана, Хорезма и Бухары периода 1917-1922 гг. // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 1995. №2
2. Проблемы истории XX века // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 1996. №2
3. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. Нукус: «Каракалпакстан», 1997.
4. Актуальные вопросы истории Каракалпакстана 1946-1960 годов / Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2000. №4
5. История Каракалпакстана в зарубежной историографии (1917-1925 гг.) // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2001. № 4
6. Проблемы истории Каракалпакстана 1917-1918 годов // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2004. № 3
7. Эпоха Нажима Дакараева и вопросы изучения истории // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2005. №3
8. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретення и проблемь // Вестник Каракалпакского государственного университета. 2008. № 1.
9. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Наука Каракалпакстана: вчера. Сегодня, завтра», посвященной 50-летию Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 19 ноября 2009 г. Нукус: Изд-во ККО АН РУ. «Илим», 2009.
10. Актуальные проблемы историографии Каракалпакстана на современном этапе // Марказий Осиёманбашунослиги ва тарих-шунослиги. Республика конференция материаллари. 2010. 17 май. Ташкент, 2010.
11. Историография межнациональных отношений в Каракалпакстане // «Межнациональные отношения и толерантность». Материалы международной научной конференции. Ташкент: НУУ. 2010
12. Независимость и историческая наука Каракалпакстана // «Узбекистан Республикасы ферезисизлигинин 20 жылдыгына баяшланган «Уллы хэм мукаддесен, ферезис Уатан» атамасындагы республикалык илимий-амелий конференция материаллары. 2011. 6-сентябрь. Некис: КМУ. 2011

13. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы//Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент: Уағди паши, 2014.

14. Актуальные вопросы изучения новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана// Материалы республиканской научной конференции «Каракалпакстаннын ең жана тарихнын эҳмиетли машкалалары». Нукус: Изд-во КГУ, 2014.

15. Историография Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы//«Пути успешного достижения решений проблем естественно-гуманитарного образования и науки в период интенсивного развития Казахстана». Материалы международной научно-практической конференции. 15-16 апреля 2014. Международной Казаско-Туркский университет им. Яссави, Т.Туркестан, 2014.

16. Проблемы изучения новейшей истории Каракалпакстана «Эжинияз атындагы Некис мемлекетлик педагогикалык институтынын илим, билимлендириу хэм тербия месслерин рауажландыруудагы орны» атамасындагы республикалык илимий-теориялык хэм емелий конференция материаллары. Некис: НМПИ, 2014. 21 ноябрь.

17. Новейшая история Каракалпакстана: истории, исследования, проблемы//«Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованиях по новейшей истории Узбекистана». Республиканская научно-практическая конференция. 5 декабря 2014 года. Ташкент, АГУ и КМЦ. 2014

18. Вопросы методологии преподавания новейшей истории Каракалпакстана// Материалы международной научной конференции «Современные методы научного исследования в системе глобального высшего образования». 9 апреля 2015 г. Навои: Навои ГПИ, Бухарский ГУ.

19. Современная историография новейшей истории Республики Каракалпакстан // «Тарихий манбаунослик, тарихнавислик, тарих таджикоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари» республика УП илимий-назарий конференцияси. Тошкент давлат шарқшунослик институти. Тошкент, 2015. 29 апрел.

20. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. Нукус: «Билим», 2015.

ИЗДАМАНУУНЫҢ МАЗМУНЫ

1. Кирисиу 3

2. Каракалпакстанда XX асирде миллий-азатлык хәрекетти тарийхнамасы. 1919-жылгы хэм 1929-жылгы халык көтерилисгери тарийхнамасын жаратыу 16

3. Каракалпак халкынын миллий мемлекетлигин кайта тиклеу ушын гүрес тарийхнамасы. Автономиялы область, автономиялы республика, суверенли республика тарийхын жаратыу 33

4. XX асирде Каракалпакстаннын экономикалык хэм мелений рауажланыуы тарийхы тарийхнамасы 55

5. Фарезизилик деуиринде Каракалпакстаннын сийсий, экономикалык хэм мелений рауажланыуы тарийхы тарийхнамасы 62

Жуумаклау 70

Косымша. Проф. Б. А. Кошановтын Уатан тарийхнамасы бойынша баспадан шыккан мийнетгерининг дизими 73

Ж-210С (0.01) кезеги нешикте тездиреу ердегиде кезегилик-аппретиреу колдотулган.1.материалды алынгангау тездиреу д/У1 48х60 г/тектуроф егерди т.д.пасе 25,4 т.д.материал 14,4 т.д.с/у, а/материал аянтит»

материалды алынгангау тездиреу тездиреу 80С тездиреу 50-80С а/материалды

ит.д/д/д. а/материалды тездиреу а/материалды

Издательство «Илим» Алматы

Ж-210С (0.01) кезеги нешикте тездиреу ердегиде кезегилик-аппретиреу колдотулган.1.материалды алынгангау тездиреу д/У1 48х60 г/тектуроф егерди т.д.пасе 25,4 т.д.материал 14,4 т.д.с/у, а/материал аянтит»

материалды алынгангау тездиреу тездиреу 80С тездиреу 50-80С а/материалды

ит.д/д/д. а/материалды тездиреу а/материалды

Б.А. Коцанов

КАРАКАЛПАКСТАН ТАРИЙХНАМАСЫ

(БН ЖАНА ДӘУИР)

Оқыу қолланба

Некис—«Билим»—2016

Редактор **А. Саидова**

Көрж. ред. **И. Сержанов**

Тех. редактор **З. Аламурамов**

Оператор **Н. Қайбергенова**

Лицензия: АІ № 108, берілген уақты 2008-жыл 15-июль.

Оригинал-макеттен басылуға рұқсат етілген уақты 10.03.2016-ж.

Қағаз форматы 60x84 1/16. Офсет усұлыныда басылды. Гарнитурасы

«Times». Көлемі 4,75 б.т. 4,42 шартлы б.т. 4,25 есап б.т.

Жәми 300 нұсқада. Бахасы шертнама бойынша.

Бұйыртта №В-02.

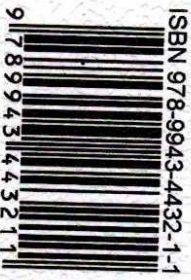
«Билим» баспасы. 230103, Некис қаласы, Қарақалпақстан көшесі, 9.

Электрон мензил: [bilim.baspa.@bk.tl](mailto:bilim.baspa@bk.tl)

«FARMA PRINT NUKUS» ЖШЖ типографиясында басып шығарылды.

Мензилі: Некис қаласы, А.Досназаров көшесі, 18-жай.

«БНЛНМ»

ISBN 978-9943-4432-1-1

9 789943 443211